

לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?
דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת

בנימין בראון

לקראת דמוקרטיזציה במנהיגות החרדית?

דוקטרינת דעת תורה במפנה המאות העשרים והעשרים ואחת

בנימין בראון

מחקר מדיניות 89

ירושלים, ניסן תשע"א, אפריל 2011

Toward Democratization in the Haredi Leadership? The Doctrine of *Da'at Torah* at the Turn of the Twentieth and Twenty-First Centuries

Benjamin Brown

עריכת הטקסט: תמר שקד, ענת ברנשטיין

סדר: גרב שטכמן

הדפסה: ארט פלוס, ירושלים

מסת"ב 978-965-519-087-8 ISBN

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאחסן במאגר ידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני או אחר – כל חלק שהוא מהחומר בספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

להזמנת ספרים ומחקרי מדיניות בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה:

טלפון: 02-5300800, 1-800-20-2222 ; פקס: 02-5300867

דוא"ל: orders@idi.org.il

אתר האינטרנט: www.idi.org.il

המכון הישראלי לדמוקרטיה, ת"ד 4482, ירושלים 91044

© כל הזכויות שמורות למכון הישראלי לדמוקרטיה (ע"ד), תשע"א
Copyright © 2011 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

כל מחקרי המדיניות וכן פרק נבחר מכל ספר ניתנים להורדה חינם מאתר האינטרנט.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא מוסד עצמאי, לא מפלגתי, הממוקם בתפר שבין האקדמיה לפוליטיקה. המכון עוסק בתכנון מדיניות ובעיצוב רפורמות בממשל, במנהל הציבורי ובמוסדות הדמוקרטיה.

בתכניותיו ובמפעליו המכון חותר לחזק את מוסדות הדמוקרטיה המתהווה בישראל ולגבש את ערכיה. בהמשך לעבודת מחקר מעמיקה הוא מגיש המלצות מעשיות לשיפור התפקוד של המשטר במדינת ישראל ולטיפוח חזון ארוך טווח של משטר דמוקרטי יציב, המותאם למבנה, לערכים ולנורמות של החברה הישראלית. המכון שואף לקדם בישראל שיח ציבורי בנושאים שעל סדר היום הלאומי, ליזום רפורמות מבניות, פוליטיות וכלכליות, לשמש גוף מייעץ למקבלי ההחלטות ולקהל הרחב, לספק מידע ולהציג מחקר משווה.

החוקרים במכון הישראלי לדמוקרטיה הם אנשי אקדמיה, והם מובילים פרויקטים במגוון תחומים של החברה והמשטר בישראל. מחלקת ההוצאה לאור של המכון מפיקה, משוקת ומפיצה את פירות עבודתם בכמה סדרות: ספרים, מחקרי מדיניות, מדד הדמוקרטיה, פורום קיסריה, כתבי עת ודברי ימי עיון.

המכון הישראלי לדמוקרטיה הוא זוכה פרס ישראל לשנת תשס"ט על מפעל חיים – תרומה מיוחדת לחברה ולמדינה.

הדברים המתפרסמים במחקרי המדיניות אינם משקפים בהכרח את עמדת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

תוכן העניינים

9	תקציר
11	מבוא
15	רקע היסטורי: שלושת השלבים הראשונים של דוקטרינת דעת תורה השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה
24	של דעת תורה
71	השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה
106	לקראת השלב השישי: האם צפויה דמוקרטיזציה חלקית של דעת תורה?
112	ראו אור לאחרונה בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה
iii	Abstract

תקציר

מה תהיה דמותה של הנהגת הזרם הליטאי בדור הבא? האם היא תשמור על צביונה הריכוזי-סמכותי, או שמא תפנה לדגמי הנהגה מבוזרים ואולי אף דמוקרטיים יותר? שאלות אלה אמורות להעסיק גם את מי שאינו ליטאי ואף אינו חלק מן החברה החרדית. ל"גדול הדור" של הזרם הליטאי יש מעמד נכבד במרקם החברה החרדית, במיוחד בשאלות של מדיניות ושל "השקפה" (אידאולוגיה). בדור הבא יעמדו לפניו כמה הכרעות חשובות, ובראשן סוגיות שילובם של בני ישיבות בשירות צבאי (או אזרחי חלופי) ושל אברכים בשוק העבודה. ככל שגדל כוחם של החרדים בחברה הישראלית, כך עולה חשיבותן של שאלות אלה – ושל מי שישפיעו על הכרעתן. גדולי התורה הליטאים יונקים את סמכותם מדוקטרינת דעת תורה, המסמיכה אותם להורות גם בשאלות ציבוריות ופרטיות שאינן הלכתיות. בתכניה ובדרכי יישומה של דוקטרינה זו חלו לא מעט תמורות מאז נוצרה בראשית המאה העשרים. סקירה וניתוח של תמורות אלה עשויים לתרום להבנת הדינמיקה של המנהיגות הליטאית ודרכי התפתחותה.

שלושת השלבים הראשונים של דעת תורה העצימו אותה בהדרגה: מרעיון המדגיח את מעלת התורה היא הפכה לרעיון המדגיח את מעלת גדולי התורה, ומשם נעשתה לתביעה לציית להם "ככל אשר יורוך". לשיא עוצמתה הגיעה הדוקטרינה בשלבה הרביעי, בימי מנהיגותו של הרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001). בתקופה זו חרגה השפעתה של המנהיגות החרדית הרבה מעבר לגבולות הציבור המונהג על ידיה והגיעה עמוק אל תוך הפוליטיקה הישראלית הכללית. הרב שך תבע לראשונה מונופוליזציה של דעת תורה, שתבטא את "ההשקפה הטהורה" – השקפתו שלו. בשם עמדה זו יצא למאבק כמעט נגד כל "חוג" ומגזר בחברה החרדית.

לאחר יותר משני עשורי הנהגה פרש הרב שך באמצע שנות התשעים והותיר אחריו מנהיגים חרדים מוחלשים וקרעים קשים לאיחוי. נדמה היה שהמגזר הליטאי עומד להציב בראשו שני מנהיגים – הרב יוסף שלום אלישיב (נולד ב-1910) והרב אהרן לייב שטיינמן (נולד ב-1914). בסופו של דבר גברה מנהיגותו של הרב אלישיב, המוסיף להנהיג אותה גם היום (סוף 2010), בשנתו המאה.

הרב אלישיב איננו איש של "השקפה", ועיקר מעייניו נתונים לפסיקת ההלכה וללימוד הגמרא. את העבודה המעשית עושים בעבורו "אנשי חצר" המקיפים אותו, והשפעתם רבה גם על ההחלטות שהוא מקבל. אפשר אפוא לראות את תקופת מנהיגותו – השלב החמישי בהתפתחות דעת תורה – כשלב הטכנוקרטיזציה של הדוקטרינה. גישתו הפרגמטית, הלא אידאולוגית, אפשרה לו לקבל בשתיקה כמה מתהליכי ההיפתחות שעברה החברה החרדית בעשור האחרון, דוגמת ההכשרה המקצועית לאברכים ותכניות התעסוקה והשירות במסגרת הצבא.

שלטון ה"טכנוקרטים" מציין לכאורה מעבר מסמכות כעין-כריזמטית למשטר כעין-בירוקרטי. האם מעבר זה משקף את התעמעמות ההילה מעל ראשי ה"גדולים"? ואם כן, האם בכך נסללת הדרך לסמכות דמוקרטית יותר? גם אם אין סיכוי שהמנהיגות החרדית תיבחר על ידי הציבור, האם בשלב הבא, השישי, של דוקטרינת דעת תורה, תיווצר מנהיגות מבוזרת יותר, אולי קולקטיבית? האם תהיה אוהדת יותר לכוחות השטח המובילים לשינוי?

אין ספק שהמנהיגות הכריזמטית של ימי הרב שך חלפה מן העולם. כבר היום חרדים רבים, במיוחד צעירים, יודעים כי לאמיתו של דבר לא "גדול הדור" הוא המחליט, אך נראה שהם אינם מוטרדים מכך כל עוד "העניינים מתפקדים". ואולם ככל הנראה המגזר הליטאי יעדיף בכל זאת מנהיגות ריכוזית, מלבד אולי בתקופת בין השמשות שבין פטירת הרב אלישיב לבין התבססות מעמדו של יורשו. ב"בורסת השמות" עולים בעיקר שמותיהם של ר' חיים קנייבסקי (שסיכויי קלושים), ר' נסים קרליץ ור' שמואל ואורבך. כל אחד מהם, אם יזכה במעמד הרם, עשוי לבסס דפוס מנהיגות שונה. ואולם קשה לראות מצב שבו החברה החרדית תהיה מוכנה לחזור לימי "ההשקפה הטורה" בנוסח הרב שך. נראה אפוא שבסופו של דבר ייבחר מנהיג אחד, שיירש במידה כזו או אחרת גם את שלטון הטכנוקרטים וגם את חולשתה היחסית של ההנהגה. תהליכי ההיפתחות של החברה החרדית יהיו חזקים ממנו, ולא נראה שהם עתידים להיעצר. ככל שהשינויים שיתחוללו בה יהיו גדולים יותר, כך תבקש החברה החרדית דעת תורה פרגמטית יותר ומרוחקת יותר מעיסוק ב"השקפה". דעת תורה לא תיהפך אפוא לדמוקרטית, אך היא תהיה סמכותית פחות מבעבר. גם תמורה זו תתרחש לא מתוך הכרה רעיונית אלא מתוך חולשה חברתית.

מבוא

בסוף שנות התשעים של המאה העשרים, סמוך לפטירתו של הרב אלעזר מנחם שך (2001), היה נדמה שבמגזר הליטאי של החברה החרדית עומד להתחולל מפנה חשוב: לראשונה זה כמה דורות, ואולי לראשונה בכלל, היו מועמדים לכתר ההנהגה שני גדולי תורה – הרב יוסף שלום אלישיב מירושלים והרב

* תודה ליאיר הלוי ולאהרן רוז על הערותיהם המועילות.

חלק גדול מן האירועים המתוארים במחקר זה נוגעים למאבקים פנימיים בחברה החרדית. בכל הנוגע לתקופה שעד שנות התשעים של המאה העשרים, קשה להשיג מסמכים ותעודות הקשורים למאבקים אלה. התקשורת החרדית הקפידה בדרך כלל לצנזרם (למעט הצהובון החרדי הפראי "פנים חדשות", משנות השמונים והתשעים, שמהימנותו מפוקפקת לעתים וגיליונותיו קשים להשגה), ואילו העיתונות הלא חרדית טרם גילתה עניין של ממש בחברה החרדית, למעט סנסציות עסיסיות. גם הידיעות העיתונאיות שדווחו בעיתונות הכללית לקו לא אחת בטעויות גסות ובאי-הבחנה בין עיקר לטפל. משנות התשעים ואילך חלה תמורה בשתי הזירות: מצד אחד, החברה החרדית עצמה שוב לא הצליחה לכבוש את סכסוכיה, בעיקר בגלל התפתחותו המהירה של האינטרנט החרדי; ומצד שני, העיתונות החילונית החלה להתעניין יותר ויותר במגזר החרדי, ורמתם המקצועית של כמה מן העוסקים בתחום נעשתה גבוהה. בשל התפתחויות אלה יש הברל בולט בין מקורותי העוסקים בשתי התקופות. באשר לתקופה שעד לשנות התשעים הסתמכתי, ולא במעט, על זיכרוני ועל זיכרונם של עדים חרדים שעמם שוחחתי; ואילו באשר לתקופה שמשנות התשעים ואילך הרביתי להסתייע במקורות מן האינטרנט. (אתרי האינטרנט המופיעים בספר זה אווזו לאחרונה בינואר 2010). ברצוני להדגיש כי אני מודע היטב לחולשותיהם של שני סוגי המקורות, אך אלמלא נזקקתי להם לא היה זכרם של האירועים בא לעולם כלל. בכך שונה מאמר זה ממחקר אקדמי רגיל: הוא איננו מסתמך רק על מקורות, אלא גם משמש בעצמו מקור לכמה עניינים. אכן, העדפתי ליטול על עצמי "סיכון מקצועי" ולהביא את הדברים לכלל תיעוד אגב הסתכנות באי-דיוקים עובדתיים מסוימים, ולא להשאיר על כנו את המצב הנוכחי של היעדר תיעוד ושל "ערפל קרב" כמעט מוחלטים. כך, על כל פנים, יוכלו לבוא אחרים ולתקן את הפרטים שבהם שגיתי (ואני מודה מראש לכל מי שיעשה כן), ובסופו של דבר תתברר האמת ההיסטורית לאשורה.

אהרן לייב שטיינמן מבני ברק.¹ ההבדל בין שני האישים לא היה פרסונלי גרדא: על פי ההערכות בחברה החרדית ובתקשורת החילונית, הרב אלישיב נחשב שמרן יותר ואילו הרב שטיינמן פתוח יותר, ושני האישים – שניהם כבר בשנות התשעים לחייהם – נחלקו בשאלה המכרעת ביותר העומדת כיום על סדר יומה של החברה החרדית: שאלת השתלבותם של אברכים בשוק העבודה. על פי אותן ההערכות, עמדת הרב אלישיב בשאלה זו הייתה נוקשה יותר, ואילו הרב שטיינמן האיר פנים למוסדות ההכשרה המקצועית שהחלו להופיע באותן שנים. הרב שטיינמן נחשב גם כמי שאיננו מתנגד לנח"ל החרדי, ואולי אף תומך בו תמיכה שבשתיקה, וכן כמי שפתוח להסדרי פשרה בנושאי דת ומדינה. לנוכח היעדר מנגנון מוסדי לבחירת מנהיגים רוחניים בעולם הרבני היו מי שחזו כי המנהיגות הליטאית תתפצל ותהיה לשני ראשים, כפי שקורה לעתים קרובות במשברי מנהיגות בעולם החסידי; היו אף מי שצפו כי מהלך זה יוביל למידה רבה יותר של דמוקרטיזציה במנהיגות הליטאית. אולם בסופו של דבר כל התחזיות והציפיות הללו התבררו במהרה. בתהליך מהיר, שקודם במידה רבה בידי עסקנים ואנשי תקשורת חרדים, אחז הרב אלישיב לבדו בהגה המנהיגות, והרב שטיינמן נדחק כמעט לגמרי הצדה. המנהיגות הרוחנית חזרה והתייצבה בידי "שליט יחיד". המאבק עצמו לא היה סוער ולא יצר קרעים של ממש, ואף הוכרע בקול דממה דקה. אם לא די בכך, הרב שטיינמן עצמו התגלה בתוך זמן לא רב כמי שנוקט קו שמרני לא פחות מרעהו הירושלמי בכל הנוגע ליציאת חרדים לעבודה, בין משום ששינה את דעתו ובין משום שביטל דעתו מפני דעת הרב אלישיב. ההר הוליד עכבר.

ואולם, למרות הכול, כל מנהיג חברתי משאיר חותם כלשהו על החברה המונהגת על ידיו ובכך יוצר את המצב שעליו יצטרך להגיב המנהיג הבא אחריו. כשם שאי-אפשר להבין את דרך מנהיגותו של הרב אלישיב בלי להבין את דרך מנהיגותו של קודמו הרב שך, כך אי-אפשר להעריך את התמורות הצפויות בחברה החרדית, ובייחוד במגזר הליטאי שלה, לאחר תקופת הרב אלישיב בלי להבין אל נכון את דפוס המנהיגות שנוצק על ידיו. ראוי לציין כי המגזר הליטאי הוא ככל הנראה המגזר הרומיננטי ובעל ההשפעה הגדולה ביותר בחברה

1 אורון מאירי, "מלחמת פשקווילים: מי יירש את הרב שך", ידיעות אחרונות, 9.11.2001.

החרדית כולה, לכל הפחות בכל הנוגע לשאלות של "השקפה" (אידאולוגיה דתית-פוליטית-חברתית), בעיקר משום שהרבי הנוכחי מגור, ר' יעקב אריה אלטר (נולד ב-1939), העומד בראש החסידות הגדולה והחזקה ביותר, משתדל מאוד לשמור על רוח הפיוס והאחדות בין המחנות, לכל יחזרו ה"מחלוקות" (סכסוכים) של ימי הרב שך, ומוכן לשם כך ליישר קו עם הליטאים. גם המגזר החרדי-ספרדי מושפע מאוד מן הליטאים, מאחר שחלק גדול מבניו הם בוגרי הישיבות הליטאיות או הישיבות שעוצבו כדמותן. לתמורות שחלו במנהיגות הליטאית יש אפוא חשיבות להבנת דרכה של החברה החרדית בכללה, בעבר ובהווה. למותר לומר כי התפתחותה של חברה זו, התופסת חלק גדול והולך במרחב הכללי-ישראלי, ולא רק מבחינה מספרית, היא נושא שהעניין בו חורג מנקודת המבט הצרה של חקר חברת מיעוט.

המנהיגות הליטאית שולטת מכוח דוקטרינת דעת תורה – תפיסה רעיונית שפותחה בשלבים למן ראשית המאה העשרים והמקנה למנהיגות הרוחנית את עמדת הבכורה בשאלות ציבוריות. תפיסה זו, שתידון להלן בהרחבה, איננה דמוקרטית במהותה: לפחות דה יורה, גדולי התורה אינם נבחרים בידי הציבור ואף לא בידי עסקניו, אלא מתגלים כבעלי סגולות יוצאות דופן בלימוד התורה ובהנהגת הציבור ומוכרים ככאלה על ידי האליטה הרבנית ועל ידי גדולי הדור הקודם. למעשה, מדובר כאן בדפוס מנהיגות פחות או יותר כריזמטי, לא דמוקרטי בעיקרו. ואולם בתהליך התפתחותה של הדוקטרינה אפשר לאתר גוונים אוטוריטריים יותר ואוטוריטריים פחות, המושפעים הן מאישיותו של ה"גדול" הן מן התנאים החברתיים שבתוכם הוא פועל. בדרך כלל החרדים אינן כל יומרה לדמוקרטיה, והם אינם רואים בה ערך, אך בנפתולי התהליכים החברתיים עשויים להתפתח דגמים של דמוקרטיזציה חלקית, בשיעורים כאלה או אחרים. במילים אחרות: בתוך המבנה הכללי הלא דמוקרטי עשויים להיווצר דגמי משנה דמוקרטיים יותר ודמוקרטיים פחות. סרטוט ציר ההתפתחות של הדוקטרינה ושל יישומיה המעשיים עשוי ללמד אותנו על גבולות הסמכות של ההנהגה החרדית-ליטאית ועל מידת הפתיחות שהיא יכולה ומוכנה להכיל.

עיקרו של מחקר זה איננו ניסיון לחזות את העתיד (אם כי בסופו אסתכן ואציע כמה כיוונים אפשריים). עיקרו הוא ניתוח תהליכים מן העבר הקרוב (למן שנות השבעים של המאה העשרים) ומן ההווה (עד אביב 2009). גם בניתוח הזה

אעסוק פחות ב"שפיר ושיליא" של תככי העסקנים ואנשי החצר או באירועים נקודתיים כאלה ואחרים ויותר בניתוח המגמות והתהליכים מלמעלה, ובעיקר – בתפיסות העקרוניות שהם מגלמים, במוצהר או שלא במוצהר. לאחר שאציג את שלבי התפתחותה המוקדמת של תפיסת המנהיגות הליטאית עד לשנות החמישים, אדון בפרקים המרכזיים של המחקר בשני המנהיגים הליטאים הבולטים בעשורים האחרונים: הרב שך והרב אלישיב. באמצעות ניתוח אישיותם ודרכי הנהגתם אבקש להסיק על תפיסת ההנהגה שהם מגלמים לעומת תפיסות שקדמו להם. בפרק הרקע אעסוק בשלושת השלבים הראשונים של דוקטרינת דעת תורה, ובהמשך אבחן כיצד מסמנים הרב שך והרב אלישיב את השלבים הרביעי והחמישי (בהתאמה) בהתפתחותה. לבסוף אעלה את האפשרויות הסבירות באשר לצמיחתו של השלב הבא, השישי.

רקע היסטורי: שלושת השלבים הראשונים של דוקטרינת דעת תורה

עקרון היסוד של המנהיגות הליטאית הוא דעת תורה.² דוקטרינה זו גורסת כי בידי גדולי התורה היכולת והסמכות להורות "בכל בעיות העולם, בכלל ובפרט",³ ובעיקר בעניינים ציבוריים, אף שאינם הלכתיים. אכן, העיקרון של סמכות חכמים הוא מיסודותיה של היהדות הרבנית, אך לרוב הוא יושם בעיקר בהקשרים הלכתיים. לעומת זאת גם התפיסה שהתורה "כולא בה" ואפשר למצוא בה מענה על כל שאלה היא דוקטרינה שיש לה שורשים קדומים ושעברה לא מעט גלגולים ושינויים, אך לרוב היא מדגישה את כוחה של התורה עצמה לתת את המענה ולא את כוחם של חכמי ישראל לדלות את המענה מתוכה. דוקטרינת דעת תורה הרכיבה למעשה את שתי התפיסות זו על גבי זו. לצורתה הבשלה היא הגיעה רק במאה העשרים, בחוגי אגודת ישראל. תהליך זה התקיים בשלושה שלבים, שהם למעשה השלבים המעצבים של הדוקטרינה.

השלב הראשון בתולדותיה של דעת תורה הוא השלב העוברי שלה, הקשור בעיקר בשמו של ר' ישראל מאיר הכהן, החפץ חיים (1839-1933). החפץ חיים, שייצג יותר מכל אישיות אחרת במחנה הליטאי את דמות "הצדיק התמים", נחשב אחד מנושאי המובהקים של אידאל "האמונה התמימה", המתרחק מכל עיון תאולוגי שיטתי ומתמקד בהלכה ובדברי מוסר מן הסוג הפשוט. את גישתו זו הביא גם לאופן שבו נזקק לרעיון ה"כולא בה". בניגוד לרמב"ם ולממשיכיו, שפירושהו כקובע כי התורה כוללת בתוכה "חכמות ומדעות", ובניגוד למקובלים, שלמדו

2 פרק זה הוא קיצור של מאמרי: "דוקטרינת דעת תורה: שלושה שלבים", בתוך: יהודע עמיר (עורך), דרך הרוח: ספר היובל לאליעזר שבייד (מחקרי ירושלים במחשבת ישראל יט), ירושלים: המכון למדעי היהדות, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ה, עמ' 537-600.

3 ר' ישראל מאיר הכהן מראדין, חפץ חיים על התורה (מהדורת ר' שמואל גריינימן [עורך], בני ברק, תש"ל), עמ' ל, ב"מעשי למלך".

ממנו כי התורה כוללת סודות ורזים, החפץ חיים מלביש את הרעיון במחלצות האמונה תמימה: התורה כוללת עצות טובות לכל שאלה מעשית המטרידה את האדם בחייו הפרטיים והציבוריים. אצלו הרגש הוא בכירור על כוחה של התורה, על הטקסט הגלוי שלה בתנ"ך ובדברי חז"ל, והוא מציין במפורש כי הדרך אליה פתוחה לפני כל יהודי העוסק בתורה ולא דווקא לפני גדולי התורה או תלמידי חכמים מובהקים. הוא גם איננו קובע כי ההישמעות לדעת התורה היא חובה, אלא מדגיש את היותה עצה טובה, המועילה לאדם עצמו ומסייעת לו לפלס את דרכו בעולם הזה. מן הבחינות הללו, עדיין אין כאן ביטוי לדוקטרינת דעת תורה הבשלה, כפי שנקלטה בהשקפה החרדית.

השלב השני כולל כבר את הממדים החסרים, והוא קשור בעיקר בשמו של ר' אלחנן וסרמן (1875–1941), שהיה מתלמידי החפץ חיים אך התבלט בקנאות אידאולוגית שלא אפיינה את רבו ואף לא את מרבית גדולי ליטא. הרב וסרמן טען כי היכולת להשיג את "דעת התורה" נתונה בידי גדולי התורה בלבד. אמנם גם להדיוטות יש "אחוזים" כאלה ואחרים של דעת תורה, כל כמה שלמדו אותה, אך היא מעורבת ב"דעות אחרות: דעת פרנסה, דעת מסחר, דעת אשתו ובניו וכו' ", ומכאן "שהדעת תורה שלו בטל במעוטו, וממילא שא"א [שאי-אפשר] לסמוך על דעתו". מנגד, "דעת תורה במאה אחוז אפשר למצוא רק אצל גדולי הדור, שפרקו מעליהם כל העולם והתמסרו אך ורק לדעת התורה".⁴ הוא אף משרך ליכולת זו את מילות הפסוק "ככל אשר יורוך", המציינות במסורת התלמודית את סמכות חכמים, ללמדך שלדעתו אין מדובר בעצה טובה בלבד אלא בנורמה מחייבת. עם זאת גם הרב וסרמן ממשיך ומהדהד את הטענה שהשמיעה בקול דעת התורה מזכה את האדם בתועלת מעשית (לפי רהיטת הדברים – כבר בעולם הזה), משום שהיא מדריכה את האדם בדרך הטובה גם מבחינתו. ומנין שואבים ה"גדולים" את יכולתם להבין מהי דעת התורה האמיתית? הרב וסרמן איננו מרבה להיזקק לתפיסה המדברת על הפנמת רוח התורה או על המעלות שהיא מקנה ללומדיה,

4 "הכנסיה הגדולה של אגודת ישראל במרינבר", הפרדס א(ו) (תרצ"ז), עמ' 9. מובא גם אצל אהרן טורסקי, אור אלחנן, ב, ירושלים: אור אלחנן, תשנ"ח, עמ' קכא; משה עקיבא דרוק, ספר הכנסיה הגדולה: פרקים בדברי ימי אגודת ישראל העולמית, ירושלים: אגודת ישראל העולמית, הוועד הפועל, תש"ם, עמ' 70.

אלא מדגיש, ברוח פונדמנטליסטית משהו, את הטענה שה"גדולים" שואבים את האמת התורתית במישרין מתוך הטקסט. לתפיסה זו לא היו שותפים כל המנהיגים החרדים. גיסו של הרב וסרמן, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי (1863-1940), שהיה מנהיג בולט ומתון יותר של היהדות החרדית באותו הדור, אמנם לא ערער על סמכותם הנורמטיבית של ה"גדולים", אך טען כי את הוראותיהם הם שואבים לא ממקורות כתובים אלא מ"הגיון ישר ונסיון" שבהם זכו מכוח לימודם.⁵

בשלב זה, השני, כבר זכתה דוקטרינת דעת תורה לגיבושה המלא גם מבחינת פוליטית-מוסדית. אגודת ישראל, שקמה ב-1912 אך התחילה לפעול למעשה רק לאחר מלחמת העולם השנייה, העמידה בראשה גוף של מנהיגים רוחניים – רבנים ואדמו"רים – שכונה "מועצת גדולי התורה" ("המועצת", בעגה החרדית). המועצה נועדה לשמש גוף עליון, אך דווקא משום כך נמסרה בידה ההכרעה בעיקר בשאלות אידאולוגיות עקרוניות ולא בעשייה הפוליטית היום-יומית, שנשארה בדרך כלל בידי העסקנים שבשטח. עיקר חשיבותה של המועצה היה בעצם קיומה, דהיינו בנתנה ביטוי לתמיכתה של המנהיגות הרוחנית החרדית בתנועה החדשה. תמיכה זו הקנתה לה הילה של יוקרה וחותרם של כשרות ובידלה אותה ממפלגות אורתודוקסיות אחרות, ובעיקר מתנועת המזרחי הדתית-ציונית, שלא זכו לתמיכה שכזו. עם זאת התפיסה החרדית בשלב השני עדיין איננה מייחסת להוראותיהם של ה"גדולים" ממד על-טבעי או חסין מפני ביקורת.

השלב השלישי בהתפתחותה של דוקטרינת דעת תורה הופיע לאחר השואה ובעיקר לאחר הקמת המדינה. תקופה זו, עם ההתמודדויות הקשות שהיו בה ליהדות החרדית, הביאה עמה שדרוג נוסף בדוקטרינה ובסמכותם של ה"גדולים". שדרוג זה בא בשני כיוונים, שיש ביניהם מתח מסוים, אך ספרות ההשקפה החרדית, שאיננה אמונה על חשיבה רעיונית שיטתית, אימצה את שניהם כאחד: מצד אחד, הופיעה בה מגמה של כעין-מיסטיזציה שלפיה הוסבר יתרונם של ה"גדולים" כמושגים של "רוח הקודש", "השראת שכינה" וכדומה; מצד שני, התחדדה בה מגמת ההלכיזציה, שכבר ראינו את ראשיתה לעיל בדברי

5 ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, "מכתב בענין הקהילות בגרמניא", בתוך: עזריאל הילדסהיימר וקלאמן כהנא (עורכים), ספר הזכרון לרב יחיאל יעקב וינברג, ירושלים: הוצאת פלדהיים, תשל"ל, עמ' יב.

הרב וסרמן, שלפיה סמכותם של ה"גדולים" להורות דעת תורה כלולה בסמכותם ההלכתית, וחובת הציות להוראותיהם אלה הוצגה כחלק מן המצווה לשמוע בקול חכמים.

אחד הביטויים החריפים ביותר של ההסבר הכעין-מיסטי הוא ה"מכתב בדבר אמונת חכמים" של הרב אליהו אליעזר דסלר, המשגיח מפוניבז' ומגדולי הוגי הדעות החרדים בדורו. הרב דסלר נדרש לשאלתו של בן תורה שתהה על טעותם של ה"גדולים" שהתנגדו לעלייה לארץ ישראל ערב השואה. הוא פותח בהבעת הסתייגות מעצם השאלה ואחר כך מבטל את האפשרות ש"כל גדולי ישראל אשר כל מעשיהם היו לש"ש [לשם שמים], וגאוני השכל ואדירי הצדקות גם יחד, אשר בל"ס [בלי ספק] בכל משפטיהם ופסקי דיניהם הי' [ה] 'נצב בעדת א' [ל] [...] כולם יטעו טעות גמורה, ח"ו [חס ושלום]"⁶. בתחילה הוא מדגיש בעיקר את מעלותיהם האינטלקטואליות והדתיות-מוסריות ("פקחותם", "עומק שכלם", "בהירות הבנתם", "הרגשת האחריות" שלהם וכדומה), אך לאחר מכן, בתוך הדברים, הוא משלב גם את הטענה שלכל הפחות כאשר מתכנסים גדולי ישראל יחדיו "שכינה שורה במעשה ידיהם, ו[...]. ארוח הקודש שרתה בחבורתם"⁷. בצידוק זה קירב המשגיח מפוניבז', יותר מבעבר, את דוקטרינת דעת תורה, שהיא פיתוח ליטאי ("מתנגדי") במקורו, אל דוקטרינת הצדיק החסידית. הרב דסלר אינו מסיק מכאן במישרין מסקנה בדבר אלטעות (חסיונות מפני טעות) של גדולי התורה – טענה החלטית כזו, ברוח הדוגמה הקתולית באשר לאפיפיור, יוחסה לחרדים, אך בפועל כמעט שאיננה נטענת על ידיהם – אך הוא מעלה מסקנה אחרת, הקרובה לה מבחינת השלכותיה המעשיות: שאנו הקטנים איננו יכולים לשפוט את החלטות ה"גדולים" ולבקרן. "וכבר אמרו לנו חז"ל לשמוע לדברי חכמים, אפי' [לו] אומרים לנו על שמאל שהיא ימין, ולא לומר ח"ו שבודאי טעו מפני שאנכי הקטנטן רואה

6 הרב אליהו אליעזר דסלר, **מכתב מאליהו**, א, ירושלים: [חמו"ל], תשנ"ב, עמ' 75. הרב דסלר הולך ומונה את שמותיהם של גדולי הדור והדורות שעברו, כולם שמות נערצים בפנתאון החרדי (החפץ חיים, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, ר' חיים מבריסק, ר' ברוך בער לייבוויץ' מקמניץ ור' ישראל סלנטר), אשר עצם הזכרת שמם ברצף רטורי שכזה יש בה כדי לעורר רתיעה בשואל על שהעז לגשת אל הקודש.
7 שם, שם. ההרגשה שלי.

בחוש את טעותם, אלא החוש שלי בטל ומבוטל הוא כעפרא דארעא כלפי בהירות שכלם וסייעתא דשמיא שלהם".⁸ אכן, חסינות מפני טעות אין כאן, חסינות מפני ביקורת יש כאן. את המכתב חותם הרב דסלר בטיעון דרשני המבוסס על מגילת אסתר והמוכיח לדעתו כי גם אם בראשונה נדמה שגדולי הדור טעו, בסופו של דבר מגלים הכול שהישועה באה – לכאורה כבר בעולם הזה! – מן הדרך שהתוו הם.

ההסבר הכעיין-הלכתי התפתח גם הוא על רקע מה שנראה כתבוסתה של האידיאולוגיה החרדית במאבקי השעה. "גדול הדור" המרכזי של היהדות החרדית בתקופה מכרעת זו היה ר' אברהם ישעיהו קרליץ, החזון איש (1878-1953), ושני לו – ר' יצחק זאב סולוביצ'יק, הרב מבריסק (ר' וולוו'לה; 1887-1959), שבלט יותר בשנים שלאחר פטירת החזון איש. שני האישים לא היו חברים במועצת גדולי התורה ואף לא אנשי אגודת ישראל, והרב מבריסק אף ביטא מידה של הסתייגות מן המפלגה. שניהם נקטו עמדה המאמצת את הקו שהחל בו הרב וסרמן, שלפיה הכרעות דעת תורה כמוהן כהכרעות הלכתיות, ואף הקצינו קו זה: בעוד הרב וסרמן הבטיח לשומע בקול ה"גדולים" תועלת ארצית (וכך גם הרב דסלר בהסברו הכעיין-מיסטי), החזון איש והרב מבריסק מסתייגים מהעמדת מבחן ההצלחה המעשית. החזון איש ניסח זאת בססמה קצרה וקולעת: "הצלחה איננה הלכה".⁹ לעמדה זו יש ביטויים נוספים באמרות המיוחסות לו, והנודעת שבהן היא תשובתו למנהיגי המזרחי שאת הוראותיו הוא שואב מן

8 שם, עמ' 75-76.

9 הרב יוסף אברהם וולף, התקופה ובעיותיה: ארץ ישראל, בני ברק: קרן להוצאת ספרים ע"ש הרב י.ב. וולף, תשמ"ב, עמ' רצח. נראה שהחזון איש החיל עמדה זו גם על השואה. על פי המסופר עליו, העיר באוזניו מישוהו כי "לאור עליית החזון איש לארץ מסתבר שגדולי הדורות הקודמים, אשר הסתייגו מן העליה, לא כיוונו יפה". על פי אותו מקור, "הערה זו גרמה לו התרגשות רבה, וכך קרא: 'מינות נזרקה בדבריכם! כשהגדולים אומרים לא לעלות ארצה – זוהי תורה ממש, כדרך שהוראתם כן לעלות היא תורה'". מתוך ילקוט דעת תורה מגדולי הדור האחרון (נרפס עם עקבתא דמישיחא לר' אלחנן וסרמן), בני ברק: הסתדרות צעירי אגודת ישראל, תשמ"ט, עמ' 23. מובא אצל רפאל הלפרין, במחיצת החזון איש, תל אביב: "הקדש רוח יעקב", תשנ"א, עמ' 244.

ה"שולחן ערוך החמישי" (כלומר, החלק החמישי של השולחן ערוך).¹⁰ בעמדה דומה החזיק גם הרב מבריסק. מתוך דבר אגדה במסכת ברכות על חזקיהו המלך וישעיהו הנביא הסיק ר' וולוו'לה את המסקנה האופיינית לרוחה של בריסק ש"במקום שיש דעת תורה שאסור לעשות מעשה מסויים, אין נפ"מ [נפקא מינה] כלל מה התוצאות שייצאו ממעשה זה, ואפילו ברור בנבואה מה שיהיה בסוף, אין זה משנה כלל לגבי האיסור [...] דכל עוד שנראה שאין לעשות כן עפ"י התורה, אין הידיעה מה שייצא לפועל משנה את הדין".¹¹ הוא החיל תפיסה זו גם על הקמת המדינה. אחד המקורות מספר כי בימים שלפני הכרזת המדינה הביע את דעתו שהקמת המדינה אסורה. אחד מבאי ביתו אמר לו כי "מובא בספרי קבלה שקודם ביאת גואל תקום מדינה ישראלית", אך הרב מבריסק השיב לו ש"אף אם כתוב כך אין זה משנה כלום מן האיסור שיש בכך" והביא לראיה את הגמרא הנזכרת במסכת ברכות.¹²

השלב השלישי בהתפתחות דוקטרינת דעת תורה הביא אפוא להעצמתו הרעיונית, הן באמצעות ההסבר הכעין-מיסטי, המייחס ל"גדולים" הכרעות שמקורן ב"רוח הקודש" וב"השראת שכינה" וממילא מוציא אותם (את ה"גדולים") מטווח הביקורת של הדיוטות, הן מצד ההסבר הכעין-הלכתי, המשחרר אותם מ"מבחן התוצאה" והופך את הכרעותיהם לחוכה קטגורית. כפי שהזכרתי לעיל, מבחינת תוכנם הרעיוני עומדים שני ההסברים הללו במתח מסוים, אך בפועל הם דרים בשלום זה בצד זה באין מפריע במרחבי ספרות ההשקפה החרדית, משום שבמסקנה הסופית שניהם פועלים את אותה פעולה רצויה: ביצור מעמדה של דעת תורה וצמצום אפשרות הביקורת עליה.

הציבור החרדי ידע כנראה מאז ומעולם להתייחס לדוקטרינת דעת תורה במידה מסוימת של הומור מפוכח. אף על פי שספרות ההשקפה חזרה ושיננה

10 הרב שלמה כהן וחבר סופרים חרדים (עורכים), פאר הדור: פרקים ממסכת חיו של אברהם ישעיהו קרליץ בעל "חזון איש", ה, בני ברק: נצח, תשל"ד עמ' צא. כידוע, לשולחן ערוך יש רק ארבעה חלקים. בעגה הלמדנית נקרא כל אחד מהם "שולחן ערוך", ומכאן הביטוי "שולחן ערוך חמישי".

11 מ"ש גערליץ, הגדה של פסח "מבית לוי" [בריסק]: קובץ הוספות, ירושלים: אורייתא, תשמ"ט, עמ' פז.

12 שם.

כי "דעת בעלי בתים היפך דעת תורה"¹³, נראה שרק מעטים האמינו בתמימות ששיקול הדעת של ה"גדולים" נקי מהשפעותיהם של "בעלי בתים" מסביבתם הקרובה. גדולי התורה, שהיו רוב ימיהם ספונים בארבע אמות של הלכה, נזקקו למתווכים בינם לבין "ענייני העולם". בראש ובראשונה היו אלה אנשי חצר ומשמישים ("משב"קים" – משמשים בקודש), שקרבתם אל רבותיהם נתנה להם עמדת כוח ניכרת למדי, אך גם פוליטיקאים ועיתונאים צברו השפעה לא מבוטלת ככל הנראה, כבר משחר ימיה של אגודת ישראל.

בשלושת השלבים הראשונים של התפתחותה של דוקטרינת דעת תורה נראה שה"גדולים" ממילא לא ביקשו להתערב בשאלות פוליטיות יום-יומיות. דומה שהם השאירו כוונתם תחילה את הזירה הזאת ל"בעלי הבתים" והפנו את עיקר מרצם לשאלות שנראו בעיניהם עקרוניות. החזון איש כבר העלה מעט את רמת המעורבות והתערב בשאלות של הסכמים קואליציוניים, אך גם אלה נגעו בעיקר למה שנתפס בעיניו כציפור נפשה של היהדות החרדית – בעיקר המאבקים סביב שאלת גיוס הבנות לשירות לאומי. יתר על כן, גם כאשר ידע הציבור החרדי על מעורבותם של "בעלי הבתים" בקבלת ההחלטות של ה"גדולים", בדרך כלל התבססה ידיעה זו על שמועות פורחות, שכן העיתונות החרדית של אותם הימים הייתה כולה "רשמית" ונמנעה מלעסוק ב"כביסה המלוכלכת", ואילו העיתונות הלא חרדית לא התעניינה בה כלל. כך יכלה להצטייר תמונה אידיאלית של מנהיגות ה"גדולים" – וזו הוזנה על ידי מחנכים, סופרים ועיתונאים – שלא ניכרו בה הכתמים המדאיגים. אדרבה, כאשר נשמעו חריקות וצרימות הן נזקפו כמעט תמיד לחובתם של העסקנים, ואילו ה"גדולים" הצטיירו אוטומטית כמי ש"הוטעו" ונתרו מחוץ לטווח הביקורת. נראה שרובו המכריע של הציבור היה מרוצה מכך שה"גדולים" מפקחים על העניינים מלמעלה, גם אם לעתים בתיווכם הבלתי מנע של אחרים, ולא ציפה ליותר מזה.

13 למשל הרב נתן חיים איינפלד, "פסקי בעלי בתים – היפך דעת תורה", פורסם לראשונה בכתב העת נהורא (תשל"ה); ואחר כך גם בהשקפתנו, חלקים ד-ה, בני ברק: [חמו"ל], תשמ"א, עמ' 58-59; ר' משה מרדכי שולזינגר, פניני רבנו הגרי"ז הגאב"ד דבריסק, בני ברק: הוצאת המחבר, תשנ"ב, עמ' נח. מקור האמרה בדברי מהר"י וייל (שו"ת מהר"י וייל, קמו), שהובאו בספר מאירת עיניים לחושן משפט ג, יג, אך שם הניסוח מעט פחות גורף.

בצד החלוקה לשלבי התפתחותה של דוקטרינת דעת תורה לפי הנדבכים הרעיוניים שנוצקו בכל אחד מהם, אפשר לחלקה גם בהתאם לתקופות מנהיגותם של גדולי התורה בציבור הליטאי במאה העשרים. קשה, כמובן, לקבוע תיחום זמן נוקשה, מכיוון שגדולי תורה אינם משמשים בתפקידיהם על פי קדנציות בעלות זמן מוגדר, ובדרך כלל עולה שמשו של גדול אחד עוד בטרם תשקע שמשו של קודמו,¹⁴ אך באופן כללי אפשר לציין את התקופה שבין השנים 1912 ל-1933 (כלומר מהקמת אגודת ישראל ועד פטירתו של החפץ חיים) כתקופה שבה החפץ חיים נחשב מבטאה של דעת תורה והשפיע רבות על השלב הראשון, ה"רך" יותר, בהתפתחותה. התקופה שבין השנים 1933 ל-1940 עמדה בסימן מנהיגותו של ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, ואילו גיסו ר' אלחנן וסרמן התבלט כאידאולוג דוגמטי חריף, אך השפעתו המעשית הייתה מוגבלת. הייתה זו התקופה שבה התגבש במידה רבה השלב השני של הדוקטרינה, המדגיש את תוקפה הסמכותי, הכעיף-הלכתי, של דעת תורה ומייחד אותה לגדולי תורה בלבד.

בתקופת מלחמת העולם השנייה נגדע חלק גדול מן המנהיגות הרבנית, ואלה שנתרו בחיים לא יכלו לפעול או להתבלט, וגם השנים שלאחר המלחמה היו שנות מבוכה והתאוששות. מכאן ואילך מתפתחים שני מרכזי תורה גדולים: ארץ ישראל וארצות הברית. בנקודה זו הולך ומתגבש השלב השלישי בהתפתחות דוקטרינת דעת תורה, שבמרכזו מהלכי המיסטיזציה וההלכיוציה שלה. בארצות הברית אפשר להבחין בין שתי תקופות עיקריות: השנים 1945-1963 עמדו בסימן מנהיגותו של ר' אהרן קוטלר (1892-1963), ראש ישיבת לייקווד. השנים שלאחר מכן, 1963-1986, הן תקופת מנהיגותו של ר' משה פיינשטיין (1895-1986), גדול הפוסקים של יהדות ארצות הברית. בארץ ישראל היו הדברים מעט סבוכים יותר. עד לשנת 1948 בערך לא התבלט מנהיג כלשהו, אף ששני המנהיגים החשובים ביותר של הציבור הליטאי, החזון איש והרב מבריסק, כבר היו בארץ ופעלו בה. דומה שבתקופה זו העדיף החזון איש לעסוק בעיקר בענייני הלכה, ואילו השפעתו של הרב מבריסק הוגבלה מאחר ששמו נקשר בחוגים הקיצוניים בירושלים.

14 כך למשל, התקופה שעד 1933 עמדה, כפי שראינו, בסימן מנהיגותו של החפץ חיים, אך אישיותו של ר' חיים עוזר גרודז'נסקי בלטה כבר מתחילת המאה, ואישיותו של הרב וסרמן החלה לבלוט כבר בשנות העשרים של המאה העשרים.

השנים 1948-1953 עמדו בסימן מנהיגותו הברורה של החזון איש, שנתעורר לאחוז במושכות עקב שערוריית החינוך במעברות,¹⁵ ובעיקר עקב המאבק על גיוס בנות, והשפיע את ההשפעה המכרעת ביותר על עיצוב דרכו של הציבור החרדי בישראל. בשנים 1953-1959 היה הרב מבריסק לדמות הדומיננטית בהנהגת הציבור הליטאי. הלה היה דמות סגרירית ונוקשה, ולא תמיד היה אפשר לעמוד בתביעות הקיצוניות והלא ראליות שהציג. לאחר מותו, בין השנים 1960 ל-1969, שוב נותר הציבור הליטאי ללא מנהיג בולט. ובכל זאת הדמות הבולטת בצמרתה הייתה זו של ר' ישראל יעקב קנייבסקי, ה"סטייפלר" (1899-1985), גיסו של החזון איש. ברם הסטייפלר לא מילא את תפקידו בתוכן רב ובדרך כלל העדיף את לימוד התורה על פני עסקי הציבור. בעיקרו של דבר יש לראות בתקופה זו תקופה של חלל מנהיגותי, בין שקיעת שמשם של החזון איש והרב מבריסק לבין זריחת שמשו של ה"גדול" הבא – הרב אלעזר מנחם מן שך (1898-2001).¹⁶

ואמנם השנים 1969-1996 עומדות בסימן מנהיגותו של הרב שך, ראשי ישיבת פוניב'ו, שבאישיותו ובדרכו הציבורית יצר במידה רבה שלב חדש, רביעי במספר, בהתפתחותה של דוקטרינת דעת תורה – שלב המונופוליזציה.

15 מסע החילון שניזום באותם הימים על ידי ממשלת ישראל, המחאות נגדו וועדת פרומקין שהוקמה בעקבות אלה נידונו במחקריו של צבי צמרת, ימי כור ההיתוך: ועדת חקירה על חנוך ילדי העולים (1950), שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, תשנ"ג; הנ"ל, עלי גשר צר: עיצוב מערכת החינוך בימי העלייה הגדולה, שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשנ"ז.

16 שנת הולדתו שנויה במחלוקת, ונקטתי כאן את הגרסה המסורתית הרווחת.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולִיזציה של דעת תורה

הרב שך החל את דרכו בישיבת פוניבז' בשנת 1952, בעקבות הזמנתו של ראש הישיבה ומייסדה הרב יוסף שלמה כהנמן.¹⁷ בתוך זמן קצר הוא התבלט כלמדן מרשים וכמורה מעולה והיה נערץ על רבים מתלמידיו. בסוף שנות החמישים הוא החל להשתתף בישיבות מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, אך לא בלט בהן. ובכלל, באותם ימים הוא מיעט להתבטא בשאלות ציבוריות, וגם כאשר דיבר – לא היו רבים שהטו לו אוזן. ואולם עם פטירתו של הרב כהנמן ב-1969 נעשה הרב שך לדומיננטי שבין ראשי הישיבה הנותרים ובתוך זמן קצר גם לכולט בקרב המנהיגים הליטאים ולמורה דרכו של עולם הישיבות הליטאי.

ייתכן שאור הזרקורים הופנה אליו לראשונה כמה חודשים לאחר פטירת הרב מפוניבז', כאשר התעוררה פרשת דגל המדינה. הרב שך ביקש לבטל את הנוהג שקבע הרב כהנמן להניף את דגל המדינה מעל גג הישיבה ביום העצמאות. אלמנתו של ראש הישיבה המנוח, שהייתה גם מבעלי המבנה, תבעה בתוקף להמשיך ולקיים נוהג זה. הרב שך נכנע ואף התמיד בנוהג בשנים שלאחר מכן, ועם זה התבלט שמו בציבור החרדי כמי שביטא עמדה אידאולוגית "בהירה", אך השכיל לוותר ויתור פרגמטי. ואולם בראש ובראשונה חב הרב שך את עלייתו לכמה מן העסקנים והעיתונאים הבולטים של אותו דור. הללו ראו בו מנהיג מתאים והכתירו אותו ל"גדול הדור". ייתכן שהם לא שיערו את גודל אחיזתו במושכות, שכן הוא עשה זאת במהירות רבה ובעוצמה חסרת תקדים.

17 יש מקורות הנוקבים בשנת 1951. כאשר לרוב הפרטים הביוגרפיים והציבוריים הסתמכתי על ספרו של משה הורוביץ, הרב שך שהמפתח בידו, ירושלים: כתר, 1989; ועל עבודתו של אליאב טאוב, מנהיגות דתית במערכת הפוליטית – מהנחיה מרוחקת למעורבות פעילה: דרכי ההנהגה של הרבנים שך ויוסף להלכה ולמעשה, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראיילן, תשס"ד. במידה מועטה ביותר נזקקתי לשני מקורות חרדיים: הרב יואל שוורץ, אחרי מיטתו של מרן הגאון ר' אלעזר מנחם מן שך זצ"ל, ירושלים: דבר, תשס"ב; הרב אשר ברגמן [נכדו של הרב שך], תולדות מרן הרב שך, א, בני ברק: [המו"ל], תשס"ו (כרך זה מגיע עד להצטרפותו של הרב שך לישיבת פוניבז'; הכרך השני טרם ראה אור).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

כל זמן שהיה הסטייפלר בחיים נהג הרב שך להציג את עצמו כמי שכפוף לו ומקבל את מרותו והתייחס אליו בכבוד רב, אך בפועל ידע כל דרדק בבני ברק כי ראש ישיבת פוניבז' הוא המושך האמיתי בחוטים, ואילו הסטייפלר מאשר כמעט אוטומטית כל החלטה שלו. כאמור, הסטייפלר לא התעניין במיוחד בסוגיות ציבוריות, ונראה שגם לו היה נוח להניח לרב שך להוביל את המהלכים העיקריים בציבור החרדי בתקופה זו. לסטייפלר יוחסה אז האמירה: "הידיים שלו הן הידיים שלי, הפה שלו הוא הפה שלי". סמכותם של שני האישים יחדיו הפכה לבלתי מעורערת בציבור הליטאי, ושניהם נעשו למייצגיה החיים של ה"השקפה" החרדית, שכאמור התפתחה בדרך כלל בבית היוצר הליטאי.

כפי שציינתי לעיל, בציבור הליטאי התבלט בתקופות שונות מנהיג רוחני שנתפס כ"גדול הדור", ורבים סרו למשמעתו, ואולם מנהיגותם של "גדולים" אלה הייתה מאופקת הרבה יותר מזו של הרב שך בכמה היבטים: ראשית, רובם ככולם נהגו כבוד באדמו"רים החסידים, וגם אם הייתה להם ביקורת רעיונית על החסידות, הם נשמרו היטב שלא ללכות מחדש את אש המחלוקת בין חסידים למתנגדים; שנית, גם בתוך המחנה הליטאי עצמו הכירו גדולי הדור בזכותם של "גדולים" אחרים לפעול ולהורות שלא על פי דרכם, וגם אם שאפו לכך שעמדתם תנצח (ואף הצליחו בכך) – לרוב הם נזהרו שלא להוציא את בעלי העמדות האחרות ממתחם הלגיטימיות של היהדות החרדית המרכזית;¹⁸ ושלישית, הם מעולם לא נקטו אמצעים קיצוניים כל אימת שדעתם לא התקבלה ולא פילגו את מוסדותיה וארגוניה ה"אקומניים" של היהדות החרדית המרכזית.¹⁹ גם בתקופתו של החזון איש – שהוא כאמור הדוגמה המובהקת לגדול דור אחד מרכזי בעל כריזמה יוצאת דופן – לא טענו נאמניו מעולם כי חובה על הכול להיכנע לו, והוא מעולם

18 מי שיכול להיחשב חריג לכלל זה הוא ר' אלחנן וסרמן, שראה רק את עמדתו שלו כדעת תורה האמיתית, אך הוא לא הגיע לעמדת השפעה של ממש ונחשב לחריג בצמרת הליטאית. הרב שך הושפע מאוד מכתביו של "גדול" זה.

19 המונח "יהדות חרדית מרכזית" מתייחס לזרם המרכזי של היהדות החרדית המזוהה פוליטית עם אגודת ישראל ושלוחותיה ועומד בניגוד ליהדות החרדית המתונה, שהייתה מזוהה במשך שנים רבות עם פועלי אגודת ישראל (פא"י), מצד אחד, ובניגוד ליהדות החרדית הרדיקלית המזוהה עם חוגי חסידות סאטמאר, "העדה החרדית" לפלגותיה, נטורי קרתא ועוד, מצד שני. את החלתו של המונח "אקומני" (הנוצרי במקורו) על מגמות ההאחדה בציבור החרדי נטלתי ממחקריו של מנחם פרידמן.

לא עורר מחלוקת עם אידאולוגיות חרדיות מתחרות. אדרבה, אף שהיה "מתנגד" מובהק ושלל את החסידות, הוא נהג לפנות אל אדמו"רים חסידים בלשון ריצוי ופיוס ולא ביקש מעולם לפגוע בסמכותם או בעצמאותם;²⁰ את ביקורתו כלפי תנועת המוסר (שבהמשך ארחיב עליה מעט) כתב למגירה²¹ או השמיע בשיחות פרטיות;²² גם כאשר גדולי תורה חרדים גילו נטיות פרו-ציוניות מדי לטעמו, הוא נשמר שלא לנסות להניאם מכך ובוודאי שלא לפגוע בסמכותם בציבור; בשאלות שונות נהג להשיב תשובות שונות "לפי השואל"; ואף בענייני הבחירות לכנסת נמנע מלהורות הוראה ברורה.²³ רק כלפי עסקנים שהיו אמורים לסור למשמעתו (כגון הרב קלמן כהנא)²⁴ נהג בתקיפות. בשל כך בכל ימי הנהגתם של "גדולים" אלה שמרה אגודת ישראל על לכידותה היחסית (והשברירית), מועצת גדולי התורה שלה המשיכה לתפקד, והעיתון המודיע שימש ביטאונה הבלעדי. כמובן, גם במצב זה לא חסרו סכסוכים ופילוגים, אך בדרך כלל הם לא הובילו לקרע

- 20 ביחסו לחסידות ולחסידים אני דן בספרי: **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית**, ירושלים: מאגנס (בדפוס).
- 21 הוא כתב אותה בעיקר בחיבורו, "חזון איש על אמונה ובטחון", שפורסם לראשונה בתוך **חזון איש על טהרות**, בני ברק: [חמו"ל], תשט"ז (כשנה לאחר פטירתו של החזון איש), ולאחר מכן כספר נפרד. הספר איננו גמור, אך מתוך ששת פרקי הקיימים שלושה (ב-ד) כוללים ביקורת על תנועת המוסר. חלק מביקורת זו צונזרה והופיעה אצל מ' אבני (עורך), **חזון האיש**, ירושלים: מכון פתחי מגדים, תשנ"ו.
- 22 כמכתבו אל ר' שמחה זיסל ברוידא (לימים ראש ישיבת חברון) הוא גוער בו על שהדליף החוצה תוכנה של שיחה כזו וגרם ל"מחלוקת": ר' אברהם ישעיהו קרליץ, **קובץ אגרות חזון איש**, הרב שמואל גריינימן (עורך), ירושלים: ש' גריינימן, תשט"ו, א. קנד. זהות הנמען, הרקע לכתיבת האיגרת, נוסחה (באותו נוסח המופיע ב"קובץ איגרות", למעט שינויי כתיב קלים) ונוסח התשובה של הרב ברוידא מופיעים אצל שמעון מלר, **נסיד ממלכת התורה: מסכת חייו של ר' שמחה זיסל ברוידא**, ירושלים: ש"י מלר, תשס"א, עמ' 210-214.
- 23 בין פלגיו של הציבור החרדי נטושים עד היום חילוקי דעות בשאלת יחסו של החזון איש אל הבחירות לכנסת, בשל ריבוי העדויות הסותרות בעניין. דנתי בכך בעבודת הדוקטור שלי: בנימין בראון, **החזון איש: אמונה, הלכה וחברה בפסקיו הבולטים בארץ ישראל (תרצ"ג-תשי"ד)**, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ג, וביתר הרחבה בספרי הזכור לעיל (הערה 20).
- 24 ידועה איגרתו התקיפה אליו: הרב כהן ואח' (לעיל הערה 10), עמ' נב-נג.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

מוסדי, והיהדות החרדית המרכזית שמרה על אחדות בסיסית יחסית. כל זה עתיד להשתנות בהנהגתו של הרב שך.

הרב שך היה אידאולוג חרדי. אף על פי שלא ניסה מעולם לנסח את רעיונותיו כמשנה שיטתית סדורה, הוא ביטא אותם במספר רב של שיחות, נאומים ומכתבים²⁵ המאפשרים לקורא להרכיב מתוכם השקפת עולם מגובשת.²⁶ ביסוד השקפתו עומדת התפיסה שרק המסורת המוכחת, שעמדה במבחן הזמן, היא הראויה לאמון ולא אידאולוגיות מודרניות בנות חלוף המבוססת על שיקול דעת אנושי מוגבל. הרב שך ראה ב"עידן האידאולוגיות" כישלון חרוץ, ואף אבסורד, שהמיט הרג וסבל על מיליונים בשם אידאליים מופשטים שלא הועמדו במבחן ולא נחצבו בכור הניסיון. כוח התורה, שעמד בניסיון של מאות ואלפי שנים, הוא שקיים ומקיים את עם ישראל, והוא שהוכיח את עצמו כשריר ועומד; ואילו כל כוח המבוסס על גורמים ארציים – מדינה, צבא, שטחים – הוא כוח חולף שאין לתת בו אמון. הוא ולזל בכל האידאולוגיות המודרניות כולן, ובכלל זה בציונות ובדמוקרטיה,

25 קבצים שונים של אלה יצאו לאור כבר בימיו ועוד יותר מכך לאחר מותו. הקובץ העיקרי היה ונותר: הרב אלעזר מנחם מן שך, **מכתבים ומאמרים** (א-1), בני ברק: [חמו"ל], תשמ"ח-תשנ"ו. הסדרה יצאה לאור מחדש ברפוס צילום, כנראה בראשית שנות האלפיים. ברוב החלקים דפוס זה הוא אכן צילום של המקור, אך חלק ג נערך מחדש (עם דף השער המקורי וללא כל ציון של השינוי!) והושטמו ממנו כמה דברים – בין השאר ממתקפתו של הרב שך על חב"ד. ההפניות כאן הן, כמובן, לנוסח המקורי, שיצא לאור בתשמ"ח.

26 את השקפתו ניתחתי במאמרי "הרב שך: הערצת הרוח, ביקורת הלאומיות וההכרעות הפוליטיות במדינת ישראל", בתוך: נרי הורוביץ (עורך), **דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון**, תל אביב: עם עובד, תשס"ג, עמ' 278-342. הפסקה המופיעה כאן אינה אלא סיכום קצר ביותר למאמר זה, שכן כאן איני עוסק בהשקפתו האידאולוגית של הרב שך אלא בדרך שבה עיצב את מעמדה של דעת תורה בשלב הרביעי שלה. השקפתו האידאולוגית של הרב שך נותחה גם אצל אבישי בן-חיים, **איש ההשקפה: האידאולוגיה החרדית על פי הרב שך**, ירושלים: מוזיאון – המרכז לחקר דת, חברה ומדינה [חש"ר]. בשולי הדברים ראוי לציין כי מי שנכח בשיחותיו של הרב שך או צפה בסרטם המתעדים אותן לא ימצא בהן תמיד את אותם הניסוחים הברורים העולים מן הטקסטים הכתובים. לשונו על פי רוב בסיסית, שלא לומר עילגת, ותדיר הוא אינו מסיים את המשפטים שהוא מתחיל. נראה שאת הניסוח הבהיר חב הרב שך במידה רבה לתלמידים ולעיתונאים שהעלו אותן על הכתב. עם זאת גופי העמדות הרעיוניות מופיעים גם בשיחותיו הממשיות.

וסבור היה כי רק התורה יכולה להקנות לאדם אושר אמיתי. האידאל הדתי שלו היה האידאל המסורתי של יהדות ליטא – ה"תלמיד חכם". האליטה של תלמידי החכמים, ובעיקר של גדולי התורה, היא זו הרואה למרחוק, מורה לדור את דרכו ומבססת את המשך קיום העם. לדידו, היעד העליון, מבחינת דרכה של היהדות החרדית בזמן הזה, הוא ביסוסו וביצורו של עולם התורה – כלומר הישיבות והכוללים – וערך זה הוא שצריך לקבוע את דרכה של הפוליטיקה החרדית.²⁷ אשר על כן, גם כאשר סבר כי יש לוותר על השטחים תמורת שלום והתנגד לערכים הלאומיים של אלה המסרבים לכך, העדיף לרוב להצטרף לקואליציות של הימין, משום שראה בו בעל ברית נאמן יותר לבניין עולם התורה.

אידאולוגיה זו – שרבים במנהיגות החרדית היו שותפים לה ברמות כאלה או אחרות של אדיקות – נדרשה ליישומים ולפרשנויות בחיי המעשה, ואלה הציבו לפני היהדות החרדית אתגרים משתנים. הכרעות מסוג זה מסורות, על פי ההשקפה החרדית עצמה, לסמכותם של גדולי הדור, בעלי דעת התורה. תפיסתו העקרונית של הרב שך בעניין זה, מקורוה וצידוקיה לא הוסיפו דבר על תפיסת קודמיו, ואם לשפוט על פי התבטאויותיו, הוא צעד בנתיב הרעיוני הסלול זה מכבר: התורה כוללת בתוכה הכול, כפי שכתב הגר"א, וחכמי התורה מסוגלים למצוא בתורה פתרון לכל שאלה. הוא מתאר כיצד הם מפנימים אל תוכם את רוח התורה:

התנאי הקודם לכל זה הוא אחרי עמילתו ויגיעתו בתורה ככל הצורך, עד כמה שיש בשכלו להגיע, בלי שום נגיעה²⁸ ונטיה

27 הרב שך הוכתר תדיר גם כ"מנהיג עולם הישיבות" (או "עולם התורה"). אמנם כל גדולי התורה הקודמים העלו על נס את ערך הישיבה, אך איש מהם לא חי ופעל באופן ממשי בתוך עולם הישיבות הישראלי המתחדש. שנים רבות שימשו ישיבות אלה "תו הזיהוי" העיקרי של המגזר הליטאי, אך הן לא הופיעו כגורם חברתי-פוליטי מלוכד עד לימיו של הרב שך.

28 "נגיעה" היא "כח נפשי הנובע מאהבת עצמו ורצונותיו, המטה את לב האדם מן האמת" (כהגדרתם המוצלחת של עורכי מכתב מאליהו, הרבנים אריה כרמל ואלטר הלפרן, בספרו של הרב אליהו אליעזר דסלר [לעיל הערה 6], עמ' 288). מונח זה מקורו בבית מדרשה של תנועת המוסר הליטאית, שהרב שך הושפע ממסריה בעיקר בצעירותו.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

כל שהוא!], ויהיה שכלו זך ונקי וטהור, אזי שכלו הוא שכל מופשט, וזהו שקראוהו "התפשטות הגשמיות",²⁹ ואז דעתו ושכלו היא דעת תורה ממש, וזהו מה שאמר שלמה המלך ע"ה: "אם תבקשנה ככסף וכמטמונים תחפשנה" – שזהו השיעור של היגיעה והעמילות בתורה בתמידות ובמרץ בלי שום הפסק – "אז תבין יראת ה', ודעת אלקים תמצא".³⁰

אמנם התפיסה העקרונית הזאת נהנית מקונסנזוס חרדי רחב, אולם יישומה בהחלטות הפרטניות שניצבות לפני המנהיגות החרדית כבר מסובך הרבה יותר. בציבור הליטאי יש לא מעט רבנים הנחשבים גדולי תורה, ועליהם יש להוסיף עוד את האדמו"רים החסידים, שכל אחד מהם עומד בראש חצר ומוסדות. מכיוון שאין מנגנון פורמלי לבחירת "גדולים", אין בנמצא מנגנון הכרעה במצבים של חילוקי דעות ביניהם. בגוף הפורמלי היחיד שפעל באותם הימים, בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה, מועצת גדולי התורה של אגודת ישראל, התקבלו ההחלטות ברוב דעות (על פי המוצהר – פה אחד), אלא שגם הוא לא תמיד יצר משמעת בין חבריו, שהחזיקו בכסיסי כוח נבדלים ולעתים אף מתחרים.

הרב שך, שסבר כי דעת תורה אמיתית יש רק אחת, והיא שלו, ביקש אפוא להשליט אותה על כל פלגי היהדות החרדית. בתוך שנים אחדות הוא הספיק להסתבך בשורה ארוכה ביותר של "מחלוקות" (המונח החרדי לסכסוכים)

29 בספרות היהודית נודעה למונח זה על פי רוב משמעות מיסטית-אקסטטית של תחושת אבדן ההרגשה הפיזית. במרוצת המאה התשע עשרה ירדה קרנה של הקבלה ביהדות מזרח אירופה, ובשל כך איבדו מונחים מיסטיים ממשמעותם ונטענו במשמעויות חדשות, בעלות אופי מוסרי-דתי "מסוכן" פחות. את המשמעות הזאת ל"התפשטות הגשמיות" אימץ הרב שך ככל הנראה מר' ישראל סלנטר (אור ישראל, ר' יצחק בלאזר [עורך], ווילנה: יהודא ליב מ"ץ, תר"ס, איגרת כט, עמ' 78), מייסדה של תנועת המוסר הליטאית ואחד ממייצגיה של מגמת הדה-מיסטיזציה.

30 הרב אלעזר מנחם מן שך, אבי עזרי על הרמב"ם (א-ד), בני ברק: [חמו"ל], תשנ"ה, א, הקדמה לסדר נזיקין (העמודים אינם ממוספרים).

עם מרבית מוקדי הכוח המתחרים בחברה החרדית, והכול כדי להכפיף אותם למרותו.³¹

הוא התחיל את דרכו ב"טרף קל": תנועת פועלי אגודת ישראל (פא"י), שייצגה את החרדיות המתונה, נחשבה בעייתית בעיני מעצבי ההשקפה החרדית מאז המרו ראשיה את פי גדולי התורה (ובכללם החזון איש!) בשנות החמישים והשישים. לאחר כמה מערכות בחירות שבהן התמודדה באופן עצמאי, הצטרפו שתי המפלגות החרדיות לקראת הבחירות לכנסת השמינית (1973) ל"חזית הדתית התורתית". מועצת גדולי התורה אישרה את ההסכם. הסטייפלר והרב שך התנגדו לו נחרצות – הרב שך אף פרש במחאה מן ה"מועצת" – וצידדו באי-הצבעה עבור "החזית",³² מהלך שנחשב דרמטי במושגי הפוליטיקה החרדית. המפלגה המאוחדת זכתה בחמישה מנדטים, ושניים מהם הוקצו לאנשי פא"י. אגודת ישראל, שלפני כן החזיקה בארבעה מנדטים, הרגישה שהפסידה. היה ברור שהמנדט האבוד נגרע בשל הימנעותם של הליטאים תומכי הסטייפלר והרב שך מהצבעה.

בשנת 1976 קיימה אגודת ישראל מערכת בחירות היסטורית לוועידה הארצית – היחידה בתולדותיה. סיעות אחדות רצו לוועידה, וכל אחת מהן ייצגה מגזר אחר בתוך היהדות החרדית. עיתון המודיע – היומון החרדי היחיד באותם הימים (מלבד שערים של פא"י) – ליווה את המהלך בדיווחים תכופים על ההתארגנויות והכנסים של הסיעות העיקריות. לא היו בו הניסוחים המקובלים בחברה הלא חרדית באירועים מעין אלה: הקורא לא מצא שם דברים נרגשים על "חגיגה לדמוקרטיה" ואף לא הכרזות על "חובתם האזרחית" (או המפלגתית) של המתפקדים להצביע. ככלל, ההשקפה החרדית רואה על פי רוב בדמוקרטיה ערך

31 הסקירה שבפסקאות הבאות מתבססת, בין היתר, על המקורות האלה: הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 70-154; טאוב (לעיל הערה 17); מנחם פרידמן, החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשנ"א, עמ' 104-114; הנ"ל, "הרב שך כדפוס של מנהיגות חרדית", בתוך: אליעזר בן רפאל ויצחק שטרנברג (עורכים), אליטות חדשות בישראל, ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"ז, עמ' 322-333.

32 הם נמנעו מחתימה על הכרוז המסורתי הקורא להצביע לאגודת ישראל – מהלך שבקוריים החרדיים משמעותו הברורה היא התנגדות להצבעה: הרב צבי וינמן, מקטוביץ ועד ה' באייר, ירושלים: ותיקין, תשנ"ה, עמ' 143.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

חילוני, ולפיכך פסול, ומצהירה שוב ושוב שההכרעות הנכונות ביותר הן אלו המתקבלות על פי דעת "גדולי ומאורי ישראל" (כלומר גדולי התורה הליטאים והאדמו"רים החסידים). היה ברור שכל מתפקד יצביע על פי נאמנותו המגזרית ושעל כן הבחירות לא נועדו לאפשר ביטוי של עמדות אישיות אלא שיקוף של יחסי הכוחות המגזריים בתוך המפלגה. לימים התחוור שהכרעה זו הייתה הרת גורל עוד יותר מכפי שהיה נדמה, משום שחלוקת הקולות שנקבעה אז שימשה בסיס למינוי חברי הכנסת של המפלגה גם בשנים הבאות.

הליטאים רצו לבחירות הפנימיות בשתי סיעות: סיעת "שלומי אמונים", שייצגה כמה קבוצות חסידיות קטנות אך גם חלק מן הליטאים הירושלמים, וסיעת "הגוש לציות והגשמה", שהייתה מזוהה עם הליטאים הבני ברקים, נאמניהם של הרב שך והסטייפלר. רשמית, הרב שך לא נקט עמדה בבחירות, משום שבאותם הימים עוד היה בתקופת הפרישה שלו ממועצת גדולי התורה, וגם הסטייפלר שמר על שתיקה ציבורית, אך לכול היה ברור שסיעה זו, שמייסדיה ופעיליה היו אנשי צא"י (צעירי אגודת ישראל), ייצגה אותם. תוצאות הבחירות היו מאכזבות מבחינת הרב שך: את מרב הקולות קיבלה "הסיעה המרכזית", שהייתה מזוהה עם חסידות גור הגדולה; אחריה באה סיעת "שלומי אמונים"; ורק לאחריהן סיעת "הגוש לציות והגשמה". את המקום הרביעי תפסה "הסיעה המאוחדת", שייצגה את חסידות ויז'ניץ, ואת המקום החמישי – הלא ראלי באותם הימים – סיעת "חי", שייצגה את עדות המזרח. הרב שך לא היה מרוצה מן התוצאה, אך כבר נערך לשלב הבא בהתמודדות.

לקראת מערכת הבחירות לכנסת התשיעית (17 במאי 1977) עלתה מחדש שאלת האיחוד עם פא"י. חרף ההסתייגות הבולטת מתנועת פא"י בקרב המנהיגות החרדית, רבים מגדולי התורה ומן האדמו"רים החסידים לא רצו לתת לה גט כריתות. הבולט שבהם היה הרבי מגור, ר' ישראל אלטר, הבית ישראל (1895-1977), שרבים מתומכי המפלגה (וגם אחד ממנהיגיה) היו חסידיו. אדמו"ר זה, שהיה מן האישים התקיפים במנהיגות החרדית, ביקש לשמור על קשרים טובים גם עם ההנהגה הליטאית. לקראת הבחירות הוא ביקש אפוא לברר אם הרב שך נותר נחרץ כל כך בהתנגדותו ליוזמת האיחוד, ומשהתברר לו שכך הדבר – ויתר על האיחוד עם התנועה הקטנה. שתי המפלגות לא חידשו את ה"חזית" ורצו בנפרד. הרב שך חזר לפעילות מלאה, ואף נמרצת, במועצת

גדולי התורה. זמן קצר לאחר מכן נפטר הבית ישראל, ואת מקומו ירש אחיו, ר' שמחה בונם, הלב שמחה (1896-1992; אביו של האדמו"ר מגור הנוכחי, ר' יעקב אריה אלטר).

מערכת הבחירות של 1977 הייתה, כזכור, מן המכריעות בתולדות המדינה. ה"מהפך" שהעלה את הליכוד לשלטון בישראל הקנה לאגודת ישראל כוח חסר תקדים. אמנם היא שבה וקיבלה את ארבעת המנדטים המסורתיים שלה, אך לעת הזאת היא נעשתה גורם מרכזי בהרכבת הקואליציה – מעמד שממנו תוסיף ליהנות גם במערכות הבחירות הבאות. אחרי למעלה משנות דור שבהן נמנעה אגודת ישראל מלהצטרף לקואליציה, היא נעשתה כעת חברה בה. מנהיגיה הרוחניים של היהדות החרדית נתבעו מעתה לקבל החלטות לא רק בנוגע לציבור שלהם אלא באשר לגורל המדינה בכללה. כעת נעשה הרב שך לדמות מוכרת גם מחוץ לציבור החרדי. שמו שב ועלה במהדורות החדשות, בעיקר סביב דיונים קואליציוניים והחלטות פוליטיות מכריעות, ופעם אחר פעם ניעור מתח תקשורתי בשאלה "מה יאמר הרב שך" וכיצד יורה לפעול. הייתה זו תקופת שיא בעוצמתה הציבורית של דוקטרינת דעת תורה, והציבור הישראלי הלך והתוודע לגילוייה המעשיים של דוקטרינה זו.

בעיני רבים בציבור החילוני והדתי-ציוני נתפס הרב שך כמנהיגה הבלעדי והבלתי מעורער של היהדות החרדית כולה, אך לאמיתו של דבר בעצם הימים ההם הוא נקלע לשורה ארוכה של סכסוכים פנים-חרדיים מרים עם אלה שלא קיבלו את מרותו. חלק גדול מהסכסוכים נבע מהנחתו של הרב שך שדרכו שלו היא "דעת תורה האמיתית" או "ההשקפה הטהורה" וכל השאר הן סטיות מהן.³³ בכך ביטא הרב שך שאיפה חסרת תקדים לרכז את דעת תורה בידי אדם אחד. אפשר אפוא לאפיין את השלב הרביעי בתולדותיה של הדוקטרינה כשלב שבמרכזו השאיפה למונופוליציה של דעת תורה.

היריב הקשה ביותר של הרב שך בתוך מועצת גדולי התורה היה הרבי החדש מגור, הלב שמחה. אדמו"ר זה היה שונה מאחיו-קודמו בתכונות אופיו ובדרכו הציבורית. הוא היה עקשן יותר, לוחמני יותר ונוטה פחות לפשרות עם

33 הוא נתן לכך ביטוי בהזדמנויות רבות. כך למשל, בשיחתו בפתחת "ירחי כלה" בישיבת פוניבז', בקיץ תשנ"ב (פנים חדשות 217 | כ"ב באב תשנ"ב), עמ' 1).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

הליטאים; בעמדותיו הפוליטיות נטה יותר ימינה, בניגוד לדרכו של הרב שך, שצידדה בפשרה עם הערבים; הוא לא הסתפק בגילויי אהדה לפא"י, אלא היה מוכן להתעמת עם הליטאים בשאלת היחס אליה; והוא לא היה תלמיד חכם. כל חייו עסק במסחר, והיו ליטאים שאף כינו אותו בלגלוג "הסוחר". בעיני הרב שך, שהיה "מתנגד" מושבע (לחסידות), אדם כזה לא היה ראוי להשמיע דעת תורה. בתוך זמן קצר היה ברור כי שני האישים תקיפי הדעת עולים על מסלול של התנגשות בלתי נמנעת. שורה של מחלוקות עם גור – החל במחלוקות על איוש תפקידים ברשימת אגודת ישראל לכנסת וכלה במחלוקות על רשת החינוך החרדית לבנות בית יעקב – הביאו לכך שמועצת גדולי התורה חדלה למעשה מלתפקד.³⁴ וכך, אם בתקופת גדולי המנהיגים הליטאים שקדמו לו הייתה מועצת גדולי התורה הגוף המכריע ו"גדול הדור" התערב רק בסוגיות עקרוניות מתוך הקפדה שלא לשתק אותה, בזמנו של הרב שך כינוסי ה"מועצת" נעשו לזירת קרבות עד שלא היה טעם לקיימם.

הסכסוך הידוע ביותר של הרב שך, וכנראה גם הקשה ביותר, היה עם חסידות חב"ד ועם העומד בראשה – ר' מנחם מנדל שניאורסון, הרבי מלובביץ' (1902-1994).³⁵ למעשה סכסוך זה החל זמן רב לפני עלייתו של הרב שך, אך הוא מיהר להשתלב ולתפוס בו תפקיד מרכזי. שורשיו מגיעים לימים שבהם הגיע האדמו"ר השישי מלובביץ', ר' יוסף יצחק שניאורסון (הרי"צ; 1880-1950), לארצות הברית ונקלע לעימות חריף עם המנהיג הליטאי ר' אהרן קוטלר, ראש ישיבת לייקווד, שהיגר גם הוא לארצות הברית בעיצומה של המלחמה. זה האחרון יצא למלחמה נגד חב"ד על רקע הציפיות המשיחיות שעורר – כבר אז – האדמו"ר שבראשה.³⁶ המאבק נגד חב"ד החריף עוד יותר כאשר את

34 פרידמן, החברה החרדית (לעיל הערה 31), עמ' 111-112.

35 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 90-108.

36 אביעזר רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים: משיחיות, צינות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב: עם עובד, תשנ"ג, עמ' 249-276; מנחם פרידמן, "משיח ומשיחיות בחסידות חב"ד-לובביץ'", בתוך: דוד אריאל-יואל, מיה ליבוביץ, יהודים מזרח ומזרחי ענברי (עורכים), מלחמת גוג ומגוג: משיחיות ואפוקליפסה ביהדות – בעבר ובימינו, תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2001, עמ' 174-229; אלון דהן, "דירה בתחתונים": משנתו המשיחית של ר' מנחם מענדל שניאורסון

מקומו של הריי"צ ירש חתנו ר' מנחם מנדל, הרבי מלובביץ' האחרון. הרבי החדש העצים את כוחה של חב"ד כמה מונים ואף נתן לה צביון פתוח, פופולרי ומתקרב אל הציבור הרחב. מתנגדיו ידעו לסנוט בו על ה"כתם" שבעברו – לימודיו באוניברסיטה – וכינו אותו בלגלוג "הסטודנט". הרב שך הזדהה עם הטענות הללו נגד חב"ד ומבחינות מסוימות הוא גם "ירש" את המאבק מן הרב קוטלר, שהיה לפניו רבו בישיבת קלצק וגם קשור אליו בקשרי חיתון רחוקים.³⁷

במרוצת השנים יצא הרב שך במתקפה חזיתית כמעט נגד כל הוראה ציבורית של הרבי מלובביץ'. חלק מהוויכוחים היו פוליטיים מובהקים: כאשר התנהל הוויכוח על תיקון חוק השבות ("מיהו יהודי"), הטיף הרבי מלובביץ' להיאבק עליו בחירוק שיניים, ואילו הרב שך סבר כי התערבותם של החרדים בסוגיה זו עלולה להביא אותם לפשרות בענייני הלכה;³⁸ כאשר הורה הרבי מלובביץ' כי אין לסגת מן השטחים שכבשה ישראל במלחמת ששת הימים ותלה את התנגדותו בסעיף בשולחן ערוך, תקף אותו הרב שך בחריפות ולגלג על כך שהסתמך על סעיף בהלכות שבת כדי להכריע בענייני ביטחון ("אין דבר זה שייך לעניינינו כלל");³⁹ מנגד, כאשר גינה הרב שך את מלחמת לבנון הראשונה, עורר הדבר את קצפם של חסידיו חב"ד. המחלוקת התפרשה גם לשאלות שאין להן נגיעה

(הרבי מלובביץ'), עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ו; Rachel Elior, "The Lubavitch Messianic Resurgence: The Historical and Mystical Background," in: Peter Schaeffer and Mark Cohen (eds.), *Toward the Millennium: Messianic Expectations from the Bible to Waco*, Leiden: E. J. Brill, 1998, pp. 383-408; Avrum M. Ehrlich, *The Messiah of Brooklyn: Understanding Lubavitch Hasidism Past and Present*, New Jersey: KTAV, 2004; Elliot R. Wolfson, *Open Secret: Postmessianic Messianism and the Mystical Revision of Menahem Mendel Schneerson*, New York: Columbia University Press, 2009; Samuel C. Heilman and Menachem Friedman, *The Rebbe: The Life and Afterlife of Menachem Mendel Schneerson*, Princeton: Princeton University Press, 2010, pp. 197-277

37 ר' אהרן קוטלר היה נשוי לבתו של ר' איסר זלמן מלצר, ואילו הרב שך – לאחייניתו.

38 הרב שך (לעיל הערה 25), א, קו-קז (עמ' קס-קסא). מבין השיטין עולה כי הרב שך ראה בסוגיה כולה עניין של המדינה החילונית וחוקיה החילוניים.

39 שם, א-ב, ו, עמ' טז; שם, ח, עמ' כ.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

פוליטית: הרב שך התנגד לתהלוכות ל"ג בעומר שארגנה חב"ד לילדים;⁴⁰ שלל את הנחת התפילין במקומות ציבוריים; ביקר את מאמציהם של חסידים חב"ד להפיץ את שמירת שבע מצוות בני נח בקרב לא יהודים ("כאילו רק זה חסר לנו עכשיו"...) ⁴¹; הביע זלזול בחגיגות י"ט בכסלו – "חג הגאולה" החב"די לציון יום שחרורו של ר' שניאור זלמן מלאדי מן הכלא הרוסי ב-1798;⁴² דחה את תקנת לימוד "הרמב"ם היומי" (לימוד סדיר של משנה תורה) בטענה שעלולים לפסוק ממנו הלכה⁴³ אף שהקודקס ההלכתי המחייב הוא השולחן ערוך (לאמיתו של דבר ראו רבים בתקנה זו של הרבי מלובביץ' חלק מן המאמץ המשיחי שלו, ונראה שגם היבט זה עמד מאחורי ההתנגדות לה);⁴⁴ ועוד. כאשר החלה חב"ד בתעמולה המשיחית של שנות השמונים, שהתמקדה בדמותו של הרבי מלובביץ';⁴⁵ כינה הרב שך את תנועתם "הכת המשיחית", "הכת הידוע" או "הכת" סתם, ואת הרבי בשם "משיח שקר" (וכנראה אף "שבתי צבי", אך לכך לא נתן פומבי). "שלא תחשבו שיש משיח! משיח הוא שקר! אילו ידינו היתה תקיפה, צריכים להחרים [על] כאלו דברים!"⁴⁶ – קרא באוזני שומעיו. הוא טען בתקיפות שיש במשיחיות

40 שם, ג, רכז, עמ' ק-קא. הרב שך מזדעזע מכך ש"על ידי מודעות שהודבקו בתל אביב מודיעים שבין מקבלי פניהם של הילדים יהי'ו|ן|'קוסס', 'כוכבי הליגה הלאומית', והם יהי'ו|ן| הדוגמא לילדי ישראל, אשר צריכין להתחנך לתורה וליראה ולדרך ארץ" (שם, עמ' קא).

41 שם, ג, רל, קד.

42 שם. אולי ראוי לציין שמאסרו של רש"ז נבע מהלשנה של ה"מתנגדים" ברורו.

43 שם; ד, שנא, עמ' עא-עב.

44 אף על פי שבחב"ד טענו כי תקנת לימוד ספר משנה תורה לרמב"ם נועדה להגביר ולהעמיק את לימוד ההלכה, רבים ממתנגדיה טענו כי לשם כך די בתקנת לימוד ההלכה היומית בשולחן ערוך, שכבר הייתה קיימת זה מכבר. רבים סברו, וכנראה בצדק, שלימוד הרמב"ם היומי קשור במשיחיות החב"דית, משום שספר משנה תורה של הרמב"ם, בניגוד לשולחן ערוך, כולל גם הלכות שאינן נוהגות כיום וינהגו בימות המשיח, כגון דיני קרבנות והלכות בית הבחירה, וכן הוא מתאר ב"הלכות מלכים" את טיבו ותפקידיו של המשיח לעתיד לבוא – בפרק שחסידי חב"ד הרבו להסתמך עליו בהוכחת משיחיותו של הרבי מלובביץ'.

45 כמתואר במאמרו של פרידמן (לעיל הערה 36).

46 הרב אלעזר מנחם שך (חסר שם העורך), דברי חיזוק והתעוררות (חסרים שנת הוצאה ומקום ההוצאה; כנראה בני ברק, תשנ"ב).

החב"דית כפירה באמונת הגאולה האמיתית ואף קבע כי היא עלולה להביא למשבר אמונה ולסטייה מן ההלכה.⁴⁷ כדי לתפוס את חב"ד בקלקלתה חיפשו נאמניו בנרות נקודות תורפה הלכתיות במשנתה ומצאו למעשה רק שתיים: מנהג חב"ד שלא לישון בסוכה והמקווה של חב"ד – תבנית מיוחדת של מקווה שאימץ האדמו"ר ר' שלום דובער מלובביץ' ("מקוה על גבי מקוה").⁴⁸ נגד שני המנהגים יצא הרב שך, במעטה הלכתי, למתקפות נוספות, לצד אלה שבענייני משיחיות ופוליטיקה. את טיעוניהם של אנשי חב"ד לטובת מנהג השינה מחוץ לסוכה, שהיו בעיקרם קבליים-חסידיים אך נטענו גם בכלים הלכתיים,⁴⁹ תקף כ"לפול של הבל ושטות ועם הארצות".⁵⁰ אשר למקווה, לדעת רוב הפוסקים מקווה שכזה פסול, אך על פי כללי ההלכה גם האוסרים יכשירו אותו בדיעבד, משום שככלות הכול הוא מבוסס על עמדה הלכתית לגיטימית, גם אם בדעת מיעוט. ואולם הרב שך לא הכיר בעמדה החב"דית כעמדה לגיטימית וכינה את החב"דניקים "בני הנידה", שהרי אם אמותיהם טבלו במקווה פסול – כמוהן כמי שלא טבלו וקיימו יחסי אישות בנידתן. ילד שנולד מיחסי אישות שכאלה נולד בטומאה, יש פגם בייחוסו ועל פי אחת הדעות במסכת כלה (פרק ב), על שכמותו נאמר "עז פנים לגיהנום".

אין ספק שחלק גדול מאיבתו של הרב שך כלפי חב"ד נבעה מאופייה המשיחי. ואולם נראה כי גם לולא המשיחיות היה הרב שך יוצא נגדה בשל מכלול דרכה הדתית. כפי שראינו, הרב שך דגל בתפיסה הרואה את שורש קיומה של היהדות בלימוד התורה ובאליטה של תלמידי החכמים, ואילו חב"ד מייצגת קו

47 שם. בהזדמנות אחרת צעק: "עם-הארצים! כופרים בעיקר! כופרים בעיקר הם!" (שם).

48 לסיכום הנושא: הרב שלמה דיכובסקי והרב יצחק מרוה, "מקוה על גבי מקוה", תחומין יא (תש"ן), עמ' 248-260.

49 ר' מנחם מענדל שניאורסון (הרבי מלובביץ'), התוועדויות (מהדורת ועד הנחות בלה"ק, ברוקלין, תש"ן), חלק ד, עמ' 325-331; הנ"ל, ספר שערי הלכה ומנהג: תשובות וביאורים בשולחן ערוך (מהדורת הרב יוסף יצחק הבלין, ירושלים, תשנ"ג), כרך ב, רסח, עמ' רלח-רן. חרף קריאתו לנהוג איפוק במאבק עם הרב שך, בהתוועדות זו נקט הרבי מלובביץ' לשון תקיפה וקבע כי מי שמערער על מנהג זה אינו אלא "מחרחר ריב ומחדיר מחלוקת ושנאת חינם". יתר על כן, "יהודי כזה אינו 'בן תורה' " אלא "לוחם את מלחמתו של הס"מ [סטרא מסאבא, כוח הטומאה בעולם] נגד [ההלכה].

50 הרב שך (לעיל הערה 25), ד, שמת, עמ' ע.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזיציה של דעת תורה

של פנייה אל המון העם ושל פופולריזציה של היהדות. הרב שך דגל בהתבצרות תרבותית, ואילו חב"ד דוגלת ב"ופרצת", אפילו כלפי אומות העולם; הרב שך סבר שיש להתרחק ככל האפשר ממגע עם הציבור החילוני, ואף על פי שעודד את מאמצי ההחזרה בתשובה סבר שיש להפקידם בידי יחידים המסוגלים לה ובר בבר להוקיע את החילוניות כדי שלא יימשכו אחריה, ואילו חב"ד "מנהלת רומן" עם ציבור זה ומבקשת לקרבו בעבותות אהבה; הרב שך הסתייג מן המודרנה וראה בה ביטוי ל"ירידת הדורות", ואילו חב"ד, שעמדתה כלפי המודרנה מורכבת יותר, רואה לא רק את הסיכון שבה אלא גם את הסיכוי, ולא רק את הירידה אלא גם את העלייה וההתקדמות. מן ההיבטים הללו היו רבים שראו במאבק בין שני הכוחות חידוש הפולמוס שבין החסידים למתנגדים, שדעך במידה רבה במאה העשרים. חסיד חב"ד טענו זאת לא אחת והצליחו לרתום לצדם כמה וכמה חסידויות אחרות, בייחוד את חסידות גור. חסידות זו לא קיימה קשרים קרובים עם חב"ד שנים רבות, אך כעת התאחדה עמה על רקע היריב המשותף – הרב שך. ואולם הרב שך התעקש וטען כי אין לו דבר נגד חסידויות אחרות או נגד דרך החסידות בכללה, ורק "הכת" היא שפסולה בעיניו. הרבי מלובביץ', מצדו, הורה לחסידיו שלא לצאת למתקפת נגד כלפי ראש ישיבת פוניבז' – והתבסס על התקדים של ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסדה של חסידות חב"ד, שנהג כך כלפי הגר"א, מנהיג המתנגדים בפולמוס החסידים והמתנגדים של המאה השמונה עשרה. אבל בפועל לא נמנעו ביטאוני חב"ד מלתקוף את הרב שך במגוון נושאים. הרב שך, מצדו, חזר וטען כי התנגדותו לרבי מלובביץ' איננה אישית אלא עקרונית, והאגדות מספרות כי בימי מחלתו של הרבי התפלל הרב שך לשלמו.⁵¹

מאבקו של הרב שך בחב"ד הסתבך והסתעף לכיוונים נוספים. הבולט שבהם הוא המאבק על רבנות העיר בני ברק.⁵² במשך עשרות שנים שימש ר' יעקב לנדא (1893-1986) רב העיר, והוא הקים בה מערכת חזקה של השגחת כשרות. הכשר הרב לנדא נחשב אחד המחמירים והמהודרים שבחברה החרדית. הרב לנדא היה

51 ביטוי לכך ניתן גם באתר האינטרנט ויקיפדיה, בערך על הרב שך: http://he.wikipedia.org/wiki/%D7%90%D7%9C%D7%A2%D7%96%D7%A8_%D7%9E%D7%A0%D7%97%D7%9D_%D7%9E%D7%9F_%D7%A9%D7%9A (כל אתרי האינטרנט במחקר זה אוחרו בינואר 2011).

52 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 109-115.

חסיד חב"ד, אך נמנע מלהבליט את השתייכותו זו, בעיקר כדי להיתפס כרובם של כל תושבי העיר. הוא לא הציג עמדות משיחיות, הביע התרחקות שקטה מפולחן האישיות של הרבי ונמנע מלהכניס את ראשו במחלוקת שבין הרב שך לבין חב"ד. ואולם כאשר נפטר הרב לנדא (1986) ניעורה שאלת ירושתו. בהלווייתו הוקראה צוואתו שבה הוא מורה כי משרת רב העיר תעבור בירושה לבנו. ראש העיר בני ברק ר' משה אירנשטיין, חסיד גור, נתן את ברכתו למינוי. ואולם הרב שך לא הכיר בו, והליטאים יצאו לקרב נגד הרב החדש. הם טענו כי בעיר כמו בני ברק, המלאה גדולי תורה, אי-אפשר למנות רב מכוח צוואת אביו בלא אישור גדולי הדור (כלומר הרב שך) ותבעו כי ייערכו בחירות מסודרות. כמו כן הם העלו השגות על התוקף ההלכתי של הוראת הצוואה ופתחו בכך מחדש את השאלה הנושנה אם יש דין ירושה במשרת רבנות ומה הם גדריו. ואולם מה שהפריע לרב שך ולאנשיו יותר מכול לא היו שאלות משפטיות של מנהל תקין אלא טיבו של הרב החדש: שלא כמו אביו היה ר' משה יהודה לייב לנדא מזוהה עמוקות עם חב"ד, העריץ את הרבי מלובביץ' ואף כיהן בשעתו בתפקיד ראש ישיבת תומכי תמימים בכפר חב"ד.

כמה רבנים ליטאים הציעו שהרב לנדא הבן ישמש רב עיר לצד שני רבנים אחרים – הרב נסים קרליץ והרב שמואל וואזנר, מחשובי בעלי ההלכה של בני ברק, אך הרב לנדא דחה את ההצעה. הרב וואזנר עצמו תמך דווקא בעמדתו של הרב לנדא הבן ובתום ימי השבעה על הרב המנוח קבע כי מבחינה הלכתית זכותו לרשת את משרת אביו. גם ר' חיים גריינימן (אחיינו של החזון איש, מראשי חוג החזון-אישניקים בבני ברק ומי שנחשב בעיני רבים מועמד להנהגה) לא התייצב לצד הרב שך כפי שהיה אפשר לצפות מרוח הסולידריות הליטאית. אלא סולידריות זו נפגמה בהזדמנויות קודמות, כאשר הצטרף הרב גריינימן אל מתנגדי הרב שך בפרשת הינד'לה קוטלר (שנרון בה מיד) וכאשר העליב הרב שך את הרב גריינימן בפומבי. ההסתבכות גברה: הרב שך ואנשיו יצאו גם נגד גדולי תורה אלה. בלט במיוחד הנתק שחל בין הרב שך לרב וואזנר, שהיה מידידיו לפני המשבר.

הליטאים יצאו למאבק נחוש נגד הרב לנדא וביקשו להציג לעין כול את כישלונותיו כביכול בתחום ההשגחה על הכשרות. בתוך זמן קצר הכריזו כי הם מקימים מערכת כשרות עצמאית משלהם – בד"ץ שארית ישראל שמה – שתהיה המחמירה והמהודרת בארץ. הרב לנדא, מצדו, לא טמן ידו בצלחת וביקש

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזיציה של דעת תורה

לחשוף את מחדליו של הבר"ץ החדש בתחום ההשגחה על פירות שנת השמיטה. מלחמת הבר"צים הגיעה לעתים גם לתקריות אלימות. לאחר שהרב וואזנר שב ויצא להגנתו של הרב לנדא החלו נאמני הרב שך להחרים את שיעור ההלכה שלו, שנחשב לאחד האטרקטיביים בעיר. מכתב התנצלות ששלח אל הרב שך נדחה על ידיו; ורק לאחר שהתנצל בפומבי, מעל דפי העיתון הליטאי יתד נאמן, נתרצה הרב שך והלך לבקרו. בפועל, בר"ץ שארית ישראל מוסיף להתקיים עד היום, והליטאים מוסיפים להסתייג מהכשר הרב לנדא הבן, אך בסופו של דבר מאבקם נחל כישלון חרוץ, והכשר הרב לנדא מוסיף להיות אחד המובילים בתחום ועולה גם על שולחנם של מנהיגים ליטאים.

ספיח אחר של העיימות עם חב"ד היה המאבק נגד הרב עדין שטיינזלץ. הרב שטיינזלץ נחשב חסיד חב"ד וידוע בעיקר בזכות מהדורת התלמוד שלו, ששינתה את "צורת הדף" המסורתית המוכרת ושיוותה לו אופי מודרני יותר. נוסף על הפירושים הרגילים של רש"י ותוספות הכניס הרב שטיינזלץ בשולי הטקסט התלמודי תרגום-ביאור עכשווי חדש, ביאורים מאוירים של מונחי טבע וראליה שהתלמוד מזכיר וכן ניקוד ופיסוק לטקסט עצמו. הלמדנים הליטאים זלזלו במהדורה זו כבר בראשית ימיה וקבעו שהיא מיועדת ל"עמארצים". הרב שך הוסיף לכך נופך משלו כאשר טען שהוא "מעמיד הש"ס [התלמוד] כספר חוקים וכחוכמת הגויים רח"ל"⁵³ ו"בכל שאר ספריו יש בהם כפירה ומינות"⁵⁴. "גמרות שטיינזלץ", שיכלו להקל את הלימוד על תלמידים מתחילים, לא הוכנסו אל הישיבות הליטאיות האליטיסטיות, שתבעו כי תלמידיהן לא יידרשו לצרכים בסיסיים שכאלה. ואולם לא התנגדות זו היא שהביאה למאבק נגד הרב שטיינזלץ עצמו. מאבק זה הגיע כאשר יצא לאור הספר "נשים במקרא", המבוסס על הרצאותיו של הרב שטיינזלץ במסגרת האוניברסיטה המשודרת של גלי צה"ל. באחד מפרקי הספר התבטא הרב כי רחל הייתה "הצעצוע הרומנטי" של יעקב.⁵⁵ זעמם של הליטאים גאה. ביטוי שכזה, שיש בו זלזול באמהות האומה, לא ראוי שישמע מפני רב בישראל. הרב שך קבע מיד כי יש לסלק את ספריו של הרב שטיינזלץ, ובכללם את התלמוד המבואר.

53 הרב שך (לעיל הערה 25), ד, שמה, עמ' סו.

54 שם, שמו, עמ' סו.

55 הרב עדין שטיינזלץ, נשים במקרא, תל אביב: משרד הביטחון, תשמ"ג, עמ' 33.

ניסיונות ההצטרפות של הרב שטיינזלץ לא עזרו לו. רבים האמינו שהליטאים, שבדרך כלל אינם נותנים דעתם לספרות פופולרית מסוג זה ואינם רואים בה איום על מחנם, ביקשו תואנה להתנכל לרב בעל ההשפעה על רקע המאבק בחב"ד. הרב שך הכחיש וטען כי המאבק ענייני ונוגע רק לאמונותיו הפסולות של המחבר. במאבקו זה הצליח הרב שך יותר משהצליח במאבק ברב לנדא. הרב שטיינזלץ איבד את הלגיטימיות שלו בחוגים חרדיים נרחבים, וגם כיום כרכי התלמוד שלו אינם מוכנסים לשיבות חרדיות המכבדות את עצמן.

בתחילת שנות השמונים החריף המאבק בחב"ד והגיע לשיאים חסרי תקדים. מרבית האדמו"רים החסידיים ב"מועצת", ובראשם האדמו"ר מגור (שהיה כאמור מסוכסך עם הרב שך זה מכבר), סירבו לתמוך במאבקו של הרב שך נגד "הכת" ואף נתנו גיבוי לרבי מלובביץ'. הרב שך ראה בכך פריקת עולה של דעת תורה מצד מפלגה שכל כולה לא נועדה אלא להיות "שלוחי דרבנן" להוצאתה אל הפועל. ב-1983 סירבה המועצה להורות על ביצוע הסכם הרוטציה, שלפיו היה אמור להיכנס לכנסת נציג ספרדי, בניגוד לעמדת הרב שך. ראש ישיבת פוניבז' ראה בכך עילה טובה לפרישה והחליט שלא להופיע יותר לשיבות מועצת גדולי התורה. בכך חדלה ה"מועצת" מלתפקד כגוף פעיל. היה זה ככל הנראה משבר המנהיגות החמור ביותר שאגודת ישראל נקלעה אליו מאז קום המדינה.

באותה התקופה, בשנת 1983, הוקמה מפלגה חדשה ש"רצה" לבחירות לעיריית ירושלים – "התאחדות הספרדים שומרי תורה", ובקיצור – ש"ס.⁵⁶ התנועה הצעירה נולדה בעיקר על רקע תחושת הקיפוח של החרדים הספרדים בתוך עולם הישיבות, ובכלל זה גם בפוליטיקה, שכן אף ששובץ נציג ספרדי ברשימת אגודת ישראל לכנסת, הוא נדחק דרך קבע למקום לא ראוי ולא נבחר לבית המחוקקים. אגודת ישראל יצאה בשצף קצף נגד הגוף החדש, אך דווקא הרב שך שתק. ברי שהאיש העומד בראש מועצת גדולי התורה של מפלגה אחת איננו יכול להביע תמיכה פומבית במפלגה מתחרה, ועל כן על פי הקודים הפנימיים של העולם החרדי היה ברור ששתיקה זו היא למעשה ביטוי לתמיכה.

56 על חבלי לידתה של ש"ס: ענת פלדמן, "הקמת תנועת ש"ס: מטרות ודרכי פעולה", בתוך: אביעזר רביצקי (עורך), ש"ס: היבטים תרבותיים ורעיוניים, תל אביב: עם עובד, תשס"ו, עמ' 405-442.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

ואכן, אין ספק שהרב שך הזדהה עם מאבקם של החרדים הספרדים לשיפור מעמדם בעולם החרדי, ובכלל זה לייצוגם הפרלמנטרי (באותה שנה אף פרש ממועצת גדולי התורה במחאה על הפרת הסכם הרוטציה עם הנציג הספרדי ברשימת אגודת ישראל); אולם סביר להניח שבכל מערכת נסיבות אחרת הוא היה מורה להם לנהל את מאבקם במסגרת הגופים הקיימים של הפוליטיקה החרדית ולהימנע מפרישה. אלא שבנסיבות הנוכחיות סבר הרב שך שפרישה זו מועילה למאבקו. אם אגודת ישראל איננה מונהגת על פי דעת תורה – תקום נא מפלגה אחרת תחתיה. ש"ס הקימה מועצה רבנית משלה – "מועצת חכמי התורה" הספרדים – והעמידה בראשה את הרב עובדיה יוסף, שבאותם הימים הופסקה כהונתו כראשון לציון. אולם בפועל ידעו הכול כי ההחלטות החשובות מתקבלות על ידי העסקנים, בהוראתו של הרב שך או לכל הפחות בהסכמתו. רק כעבור חודשים אחדים עתיד הרב יוסף לגלות עניין רב יותר במפלגה ולהשתלט על מוקדי הכוח שלה, אך גם אז הבין היטב כי עליו לפעול בהרמוניה עם ראש ישיבת פוניבז'. מכיוון שמרבית העסקנים שהקימו את ש"ס היו חניכי הישיבות הליטאיות, הם ראו ברב שך "מנהיג עולם התורה" וסרו למשמעתו. תמיכתו בתנועה הצעירה הייתה אפוא הישג שלא יסולא בפז עבודה, ולא בכדי טוענים רבים בעולם החרדי שהרב שך הוא שהקים אותה בפועל.

ערב הבחירות לכנסת האחת עשרה (1984) התעורר בציבור החרדי מתח בל ישוער. הכול ידעו כי הרב שך, ובעקבותיו הסטייפלר, מסתייגים מאגודת ישראל; הכול ידעו כי בשיחות אישיות הם ממליצים לרבים להצביע לש"ס; אך שאלת השאלות הייתה אם יפרסמו הוראה פומבית על כך. המתח לא התפוגג עד הרגע האחרון ממש, כאשר ביום הבחירות עצמו יצאה ההוראה: שני ה"גדולים" הליטאים הורו להצביע לש"ס. לאחר שנים רבות שבהן טיפחה אגודת ישראל את המוניטין וההילה שלה כממשיכת דרכה של אגודת ישראל ההיסטורית – שהוקמה בידי החפץ חיים והאמרי אמת מגור (שמות מעוררי ראת כבוד בחברה החרדית) – נשללה כעת בלעדיותה לטובת מפלגה חדשה.

ככנסת האחת עשרה זכתה ש"ס להישג מרשים – ארבעה מנדטים. אגודת ישראל נפלה לשפל חסר תקדים בתולדותיה – שני מנדטים בלבד. הרב שך הוכיח כי הוראתו יכולה לקבוע את גורלה של המפלגה לשבט או לחסד וכי היא תלויה בו. ואולם כל אלה לא שכנעו את הרבי מגור ואת שאר יריביו של הרב שך באגודה. הקרע בין המחנות לא אוחה, וכעבור זמן מה אף הוחרף.

בשנת 1985 נפל דבר בעולמה של העיתונות החרדית. הליטאים החליטו לעזוב את המודיע, עיתונה הוותיק של אגודת ישראל בארץ, ולהקים עיתון משלהם – יתד נאמן. הצירוף נלקח מדברי הנביא "וּתְקַעְתִּי יְתֵד בְּמָקוֹם נְאֻמָּן" (ישעיהו כב, כג), אך המילה "יתד" רומזת לראשי התיבות "יוםן דעת תורה". הרקע לפרישה לא הובהר לגמרי. בעיקרו של דבר, במרוצת השנים הרגישו הליטאים כי חסידות גור השתלטה על העיתון ודחקה אותם הצדה. אדמו"רים חסידים זכו לכבוד רב יותר מגדולי תורה ליטאים, וגם חב"ד לא הוקעה כדרישת הרב שך. זמן רב הם הבליגו עד כי לא יכלו עוד. יש הטוענים כי הקש ששבר את גב הגמל היה ההסדר שהושג בין הרבי מגור לבין בנק לאומי בפרשת מלון גני חמת (שהחרדים טענו כי נבנה על בית קברות יהודי קדום). אף שהרבי מגור הצטרף למאבקם של העסקנים עוד לפני גדולי התורה הליטאים, הוא היה בין אלה שהסכימו לפשרה ההלכתית שהוצעה, וכעת היו הרב שך והסטייפלר אלה שהתייצבו נגדה. המודיע, שהשפעת גור הייתה חזקה בו, סירב לפרסם את עמדותיהם אפילו במודעות בתשלום. כאשר סיפרו על כך לסטייפלר, הוא קבע קצרות: "צריכים עיתון", ויתד נאמן יצא לדרך.⁵⁷ הרב שך התלבט תחילה אם לתת את ברכתו לעיתון החדש, בעיקר לנוכח ההפצרות וההבטחות מצד אנשי המודיע ועסקני אגודת ישראל שסורו למרותו, אך לאחר שנוכח כי עיתונה הרשמי של אגודת ישראל עומד במריו – תמך ב"יתד" ומינה את בעלי התפקידים הראשונים בו. ככלל, הקמת יתד נאמן רק ליבתה את אש המחלוקת בין חסידים לליטאים. חסידות גור המשיכה לשלוט באגודת ישראל והרב שך לא חזר בו מתמיכתו בש"ס.

יתד נאמן יצר סטנדרטים חדשים של עיתונות חרדית. מצד אחד הוא היה כתוב בלשון עכשווית יותר ומושחזת יותר מזו של המודיע, ומצד שני הוא העמיד בראשו "ועדה רוחנית" שתפקידה לצנזר כל ניסוח בעייתי מבחינה הלכתית או "השקפתית". העיתון פיתח לדרגות חסרות תקדים את תרבות התארים הרבניים ויצר באמצעותם הייררכיה של "גדולים". בשפת קודים זו רק הרב שך והסטייפלר זכו בתואר "מרן" (השמור לגדול הדור), ולאחר פטירת הסטייפלר באותה שנה – הרב שך לבדו. נאומיו הטריים הודפסו בפורמטים חגיגיים, וגם דבריהם של

57 הורוביץ (לעיל הערה 17), עמ' 85-89.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

"גדולים" ליטאים אחרים זכו להבלטה רבה יותר מכפי שזכו בהמודיע. גם מבחינה רעיונית ביסס יתד נאמן את דוקטרינת דעת תורה והעלה את חשיבותה בסולם הערכים החרדי למעמד של ערך עליון. הוא עשה שימוש הולך וגובר במונח "מעתיקי השמועה" כדי לציין את שרשרת המסירה של התורה – וממילא גם של ההנהגה הרוחנית – בעם ישראל. המשנה הפותחת את מסכת אבות קובעת: "משה קבל תורה מסיני, ומסרה ליהושע, ויהושע לזקנים, וזקנים לנביאים, ונביאים מסרוה לאנשי פנסת הגדולה" (אבות א, א). יתד נאמן הזכיר לקוראיו כי אותה שרשרת ממשיכה ועוברת דרך החפץ חיים, ר' חיים עוזר גרודז'נסקי, החזון איש והרב מברסק – ומהם הלאה אל הסטייפלר, ובעיקר אל הרב שך. המסר ששידר העיתון הוא שכל המערער על החוליה האחרונה בשרשרת כמוהו כמי שמערער על השרשרת כולה.

אם יכולנו לצפות שפריצת המונופולין של המודיע תביא לחדירת ערכי העיתונות החופשית אל החברה החרדית, הרי שיתד נאמן מייצג מגמה הפוכה. רק העיתונים ה"לא רשמיים" שהחלו לפרוח באותה תקופה הם שהביאו עמם במידה מסוימת מגמה זו. בציבור החרדי עצמו היו שרכשו מינוי לעיתון בעיקר כדי להציל את כבודו של הרב שך. קוראים חרדים לא מעטים, אז ועתה, מוצאים אותו "מעצבן", בעיקר בגלל מגמת ה"איפכא מסתברא" של כמה מבעלי הטור הבולטים בו, כלומר הנטייה להראות כי האמת היא "בדיוק להפך" ("פונקט פארקערט", ביידיש) מהנטייה האינטואיטיבית של הציבור, בבחינת "דעת בעלי בתים היפך דעת תורה". בעיני אחרים, לעומת זאת, דווקא דרך כתיבה זו היא שהופכת את הפובליציסטיקה של "יתד" למאתגרת ולמעניינת. ככלל, קהל הקוראים של העיתון הם ליטאים, בעיקר אברכי כוללים ובעלי בתים, השומרים לו אמונים והמשוכנעים ממילא במסריו. ברם בקרב הדור הצעיר של בני הישיבות הולך ומתפשט כיום יחס של סרקזם כלפי העיתון וכלפי ה"שכניקים" הוותיקים המנהלים אותו.

בצד יתד נאמן חלה תמורה אחרת בעיתונות החרדית, שכמעט לא זכתה לתשומת לב במחקר החברה החרדית. קבוצת חרדים חתרנים, שהמכנה המשותף שלהם היה התנגדות למהלכי הרב שך, הפיקה משנות השמונים ואילך צהובון חרדי תוסס ועסיסי בשם "פנים חדשות". השם רומז כנראה לכך שהעיתון החדש התימר להיות כעין המשך לשבועון הדתי-חרדי "פנים אל פנים", שפעל בין

אמצע שנות החמישים לאמצע שנות השבעים ונודע גם הוא בשעתו כעיתון שוחר סנסציות. פנים חדשות היה שבועון דק, זול וצעקני, שלא בחל בהתגרריות ובהתרסות – אך הוא לא היה מצונזר, ובכך היה כוח משיכתו. הוא הופץ בריכוזים החרדיים והצליח להרגיז חרדים לא מעטים הן באופיו המחוצף הן בכך שנתן פומבי לדיעות שעברו בדרך כלל רק מפה לאוזן. יש לומר כי שמועות אלה היו לעתים לא מדויקות ולעתים אף חסרות יסוד לחלוטין – אך לעתים הן סיפקו מידע היישר מ"שדה הקרב". כמעט בכל גיליון יצא העיתון בכותרת רעשנית ("סערה ללא תקדים!" וכיוצא באלה) על מהלך חדש של הרב שך או של מקורביו וסייע בכך לקוראיו לקבל תמונה על מכלול המאבקים, ההתנכלויות, הנכלים, התככים והיצרים שרחשו בציבוריות החרדית באותה העת. אף שהוא נחשב בדרך כלל ל"עשב השוטה" של התקשורת החרדית, במבט לאחור קשה להטיל ספק בכך שהוא תרם תרומה, ולו גם צנועה, לצינון יראת הכבוד כלפי ה"גדולים" ולטיפוח הציניות כלפי "דעת תורה". פנים חדשות שבק חיים בשנות התשעים, בערך באותו הזמן שבו ירד הרב שך מן הבמה הציבורית. ההתנגדות ל"ראש הישיבה" היא שהייתה מקור חיותו של העיתון, ומשבטלה זו – בטל העיתון עמה.

בסוף שנות השמונים יצא הרב שך למערכה גם בכיתו פנימה – בישיבת פוניבז'. שנים רבות שררה מתיחות סמויה בינו לבין ר' אברהם כהנמן, בנו של מייסד הישיבה. למשפחת כהנמן הייתה הבעלות על הישיבה, ור' אברהם שימש מנהלה האדמיניסטרטיבי. נוסף על כך שררה מתיחות בין הרב שך לבין ראש הישיבה ששימש לצדו, ר' דוד פוברסקי, ובמיוחד עם בנו של זה, ר' ברל, שאף הוא לימד בישיבה. במשך השנים לא הגיעו מתיחויות אלה לכדי עימות פומבי. ואולם בשנת 1987 ביקש הרב פוברסקי למנות את חתנו למגיד שיעור בישיבה. הרב שך התנגד, וכך גם משפחת כהנמן, כל אחד מנימוקיו הוא. שני הצדדים היריבים עשו אפוא יד אחת נגד הצד השלישי, והברית הלא צפויה הביאה לנישולה של משפחת פוברסקי מכמה עמדות כוח שהיו לה בישיבה. ברית זו אף סייעה לרב שך לקדם כעבור זמן מה את מינויים של שני תלמידי חכמים שחפץ ביקרם – ר' שמואל מרקוביץ' (שהיה חתנו של ר' אברהם כהנמן) ור' אשר דויטש, שניהם מעריצים נלהבים ונאמנים שלו. הסכסוך הסתעף כאשר ר' שמואל מרקוביץ', שנחשב בשעתו "כוכב עולה" ורבים ראו בו יורש אפשרי לרב

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזיציה של דעת תורה

שך, הסתבך במאבקים הפנימיים. היו לו התנגשויות עם גיטו, ר' אליעזר כהנמן (בנו של ר' אברהם), על שליטה וכספים, והיו לו עימותים עם ר' ברל פוברסקי על ההנהגה הרוחנית. על רקע מאבקים אלה התפרקה בתוך זמן קצר הברית קצרת הימים והלא טבעית בין הרב שך לבין משפחת כהנמן, ור' אליעזר כהנמן חבר אל ר' ברל פוברסקי. גם הפעם הוכחה הברית כיעילה, והמחנה המאוחד הצליח לדחוק את רגליו של ר' שמואל מרקוביץ'. סכסוך זה הביא למתח רב בישיבה עוד בימי חייו של הרב שך, אך לא הגיע לכלל מלחמה אלימה אלא לאחר פטירתו. אם לא די בסכסוכים האידיאולוגיים והפוליטיים, התערב הרב שך באותה התקופה בשורה של סכסוכים נוספים. הבולט שבהם, ואולי גם הקשה שבהם, היה פרשת משבר הנישואין של הרבנית הינד'לה קוטלר. פרשה זו תוארה באריכות בספרו של אמנון לוי "החרדים" ואף שימשה מקור השראה למחזהו "שיינד'לה"⁵⁸, ועל כן אסתפק כאן בסיכום קצר שלה ובניתוח השפעותיה הפנים-חרדיות (שנעדר מתיאורו של לוי).

הינד'לה הייתה בתו של ר' יחיאל מיכל פיינשטיין, מגדולי התורה הליטאים בארץ, ומצד אמה – נכרתו של ר' יצחק זאב סולובייצ'יק, הרב מבריסק, שכבר עמדנו לעיל על מעמדו הרם בעולם התורה הליטאי. היא נישאה לר' מלכיאל קוטלר, נכדו של ר' אהרן קוטלר, מייסד ישיבות קלצק (בליטא) ולייקווד (בארצות הברית). מדובר אפוא בשידוך של מיטב האריסטוקרטיה הלמדנית הליטאית. מלכיאל עלה לארץ ישראל, משום שבכית בריסק חזקה מצוותו של הרב מבריסק שלא לעזוב את ארץ ישראל. חיי הנישואין של בני הזוג היו טובים, אך לא נולדו להם ילדים. כעבור כמה שנים חלה אביו של ר' מלכיאל, ראש ישיבת לייקווד ר' שניאור קוטלר, ושכב על ערש דווי. ר' מלכיאל מיהר לאביו שבארצות הברית ושהה לצדו עד פטירתו (1982). לאחר השבעה הציעו מורי הישיבה לר' מלכיאל את משרת ראש הישיבה. לייקווד היא הישיבה הגדולה והחשובה בארצות הברית, וזו הייתה הצעה שאי-אפשר לעמוד בפניה. ר' מלכיאל מיהר לכתוב אל אשתו ולשכנעה כי תבוא אחריו לארצות הברית, אך אמה של הינד'לה, ליפשה, הכריעה חדר-משמעת כי בתה לא תצא לאמריקה. לחציו ובקשותיו של ר' מלכיאל לא

58 אמנון לוי, החרדים, ירושלים: כתר, תשמ"ח, פרק תשיעי, עמ' 97-103. במחזה העביר לוי את זירת ההתרחשות אל חצר חסידיית דמויונית.

הועילו, ובשנת 1985 הוא ביקש לתת לאשתו גט ולשאת אחרת על פניה. גם לכך סירבה הינד'לה, במצוות אמה, וכאשר תבע אותה ר' מלכיאל בבתי דין חרדיים – לא התייצבה לדין. כעת הגיעה הפרשה לשררות הרחבות יותר של הציבור החרדי, שעקב בשקיקה אחר הרכילות העסיסית מן הצמרת. בשלב זה התגלגל העניין לפתחו של הרב שך. הרב שך, יש לציין, לא רק שהיה "גדול הדור", אלא שהיה גם מקורב מאוד לשני הצדדים: בליטא הוא היה תלמידו ומקורבו של ר' אהרן קוטלר (סבו של ר' מלכיאל), ואילו בארץ הוא היה תלמידו ומקורבו של הרב מבריסק (סבה של הרבנית הינד'לה), שאף נתן את ה"הסכמה" לספרו הראשון (ובכל זאת הספיק הרב שך להסתכסך עם בית בריסק קודם לכן, כאשר מתח ביקורת על ההפרזה שנהגו, לטעמו, בלימוד סדר קודשים). הוא גם היה בקשרים טובים עם אביה של הינד'לה. תחילה ניסה לשכנע את משפחתה של הינד'לה כי אין סיבה להתעקש וכי עליה ללכת בעקבות בעלה, אך הלחצים לא הועילו. בשלב מסוים כבר היה ניכר שחיי הנישואין של בני הזוג לא ישתקמו, וכל שהיה דרוש הוא דרך נאותה לפרקם. מכיוון שהינד'לה ומשפחתה סירבו לגירושין, עלתה הצעה רדיקלית: היתר מאה רבנים. היתר זה הוא חלק מן החרם הנודע של רבנו גרשום. מכיוון שהחרם אוסר על הבעל לשאת אישה שנייה וכן אוסר עליו לגרש את אשתו בעל כורחה, הוא קובע גם מנגנון למקרה שבכל זאת יש הצדקה לפירוק הנישואין: הגבר יפקיד גט בבית הדין שיימסר לאשתו אם תחליט בכל זאת כי היא מוכנה לקבלו ויהיה רשאי לשאת אישה שנייה על פניה (ומשמעות הדבר, בתרבות האשכנזית, היא בניית תא משפחתי חדש ופירוקו של התא הישן) אם יחתמו מאה רבנים משלוש מדינות על היתר לנישואין שניים. מדובר בהליך משפטי נדיר מסוגו. על פי השמועה הרווחת, הרב שך הוא שהגה את הרעיון כמוצא בפרשה זו; על פי שמועות אחרות הוא רק הובא לפניו. דבר אחד ברור: הרב שך היה הראשון שחתם. בית דין חרדי שהוקם במונסי פעל להשגת החתימות הדרושות, והחותמים הצטרפו בזה אחר זה. חלקם עשו זאת בלי ספק בשל מוראו של הרב שך. בתוך זמן קצר יחסית הצטברו מאה החתימות הנדרשות, וקשר הנישואין בין ר' מלכיאל להינד'לה פורק. הינד'לה נשארה בארץ, ללא גט וללא תא משפחתי חדש, אך לפחות יכלה לשקוע מחדש אל תוך אלמוניותה.

למותר לציין כי הרב שך "שרף" לגמרי את קשריו (המעורערים עוד מקודם) עם בית בריסק, שהוא בלי ספק אחת החוליות החשובות באריסטוקרטיה הלמדנית

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרליזציה של דעת תורה

הליטאית. אולם מהלכו עורר, כצפוי, התנגדות בקרב רבנים נוספים, ולא מעטים, שערערו על הצדקתו ההלכתית של המהלך. בלטו בהם הרב שמואל וואזנר, שבאותם הימים עדיין לא הגיע לקרע העמוק עם "גדול הדור" (קרע זה עתיד להגיע בעקבות המחלוקות עם הרב שך בעניין רבנות העיר בני ברק שהוזכרה לעיל). כמו כן יצא נגד הרב שך ר' חיים גריינימן, שכבר היה לו חשבון פתוח עם הרב שך. מנגד, שני ענפים אחרים של משפחת החזון איש, זה של הסטייפלר (הסטייפלר עצמו נפטר באותה התקופה, בשנת 1985) וזה של ר' נסים קרליץ, צידדו בלב שך. רבנים שונים נקטו עמדות שונות ששיקפו במידה רבה גם את מאבקי המחנות בחברה החרדית בכלל ובמגזר הליטאי בפרט. ככלות הכול, בחברה שבה הסמכות הרבנית היא גם הסמכות הפוליטית-חברתית, גם מחלוקות בדבר הלכה נהפכות לעתים לסכסוכים בעלי אופי פוליטי-חברתי, וכמובן גם אישי.

באמצע שנות השמונים חלה האדמו"ר מגור, הלב שמחה, וחדל לתפקד. טיב מחלתו לא נחשף לציבור עד היום, אך ברור שמלבד בעיות גופניות היא כללה גם סניליות מתקדמת ואולי אף מחלת אלצהיימר. מי שהחלו לנהל את החסידות היו בנו ר' יעקב אריה אלטר (נולד ב-1939), ואחיו למחצה, ר' פנחס מנחם אלטר (1926-1996). ר' פנחס מנחם היה מעורב זה מכבר בענייני העסקנות הפוליטית, ואילו ר' יעקב אריה היה חדש בהם למדי. מדיניות ההנהגה החדשה לא השתנתה שינוי ניכר, והמאבק בין הרב שך לבין חסידות גור הוסיף להתקיים גם בתקופה זו, אך בהדרגה הבשילה אצל ר' פנחס מנחם ההכרה שיש לעשות מאמץ לאחות את הקרעים.

לקראת הבחירות הממשמששות ובאות לכנסת השתים עשרה (1 בנובמבר 1988) גברה במנהיגות החרדית ההכרה שהפילוג מזיק לחברה החרדית בכללה, ועסקנים נמרצים ביקשו להשיב את האחדות למחנה. על פי השמועות, ר' פנחס מנחם היה נחוש בדעתו למנוע את הפירוד המכריע – שלא כאחיו למחצה, ר' יעקב אריה, שהיה נלהב פחות ממהלכי הפשרה ואולי אף טרפד כמה מהם. המגעים האינטנסיביים להשגת פיוס בין הרב שך ובין אגודת ישראל (ובעיקר גור) נכשלו, בין השאר על רקע חילוקי דעות הקשורים ליתוד נאמן ולחב"ד: אנשי אגודת ישראל דרשו כי העיתון החדש ייסגר, ואילו הרב שך התנה זאת בכך שהמודיע יסור למרותו המלאה ובכלל זה יתגייס למאבקו בחב"ד. לכאורה יכול היה הרב שך להמשיך את תמיכתו בש"ס, אך במחנהו היו קולות שסברו

כי אין זה ראוי ש"בני התורה" יהיו סמוכים על שולחנם של הספרדים ושהרב שך עצמו יחלוק את ההנהגה עם הרב עובדיה יוסף. עקב כך החליט הרב שך לקראת הבחירות להקים מפלגה חדשה על טהרת "בני התורה" הליטאים הסרים למרותו. רבים ממקורביו היססו שכן כוחו האלקטורלי הנפרד של הרב שך מעולם לא הועמד במבחן. הוא הוכיח כי הוא יכול להעלות מפלגה שיש לה בסיסי כוח נוספים, אך מעולם לא הציב מפלגה שבסיס הכוח הבלעדי שלה הוא עולם הישיבות הליטאיות לבדו. ואולם הפור נפל, וכך הוקמה מפלגת דגל התורה.⁵⁹ המפלגה החדשה מינתה לעצמה מועצת גדולי תורה משלה, ובראשה הועמד – כמובן – הרב שך. כמעט כל גדולי התורה הליטאים הצטרפו אל הגוף החדש, בעיקר מתוך מה שתואר כקבלת מרותו של "גדול הדור", אך היה בהצטרפותם במידה רבה גם מאימתו ומאימת עושי רצונו. אפילו ר' נסים קרליץ, אחיינו של החזון איש – שהסתייג מכמה ממאבקי הרב שך – הלך בתלם הליטאי. רק אדמו"ר חסידי אחד הצטרף אל המועצה החדשה – האדמו"ר מבעלז, ר' יששכר דב רוקח (נולד ב-1948) – על רקע מתחים ישנים בינו לבין אדמו"רי החסידות האחרים. ה"מועצת" הישנה של אגודת ישראל כללה מעתה רק נציגים חסידים, למעט נציג ליטאי יחיד, ר' בנימין יהושע זילבר (שעוד ידובר בו בהמשך).

רבים חששו שהמפלגה החדשה לא תעבור את אחוז החסימה, וביזיונו של הרב שך יהיה איום ונורא. ואולם דווקא בשל חששות אלה נרתמו פעילי התנועה החדשה ובני הישיבות הליטאיות למשימה במידה חסרת תקדים. פעילי המפלגה החדשה ארגנו עצרת המונית באצטדיון יד אליהו, בחורי ישיבות עזבו את כתי המדרשות (לכאורה בניגוד להלכה הפסוקה בשולחן ערוך⁶⁰ ובוודאי בניגוד לאתוס הליטאי) כדי לעשות נפשות לתנועה שזה אך הוקמה, וכמובן – יתד נאמן התגייס למענה בכל עוצמתו (הגם שקהל קוראיו היה מן המשוכנעים ממילא). הרב שך, שביקש להפגין ביטחון עצמי, הורה כי בני תורה ספרדים יצביעו לש"ס ואף התיר ליתד נאמן לפרסם מודעות תעמולה של המפלגה הספרדית (מהלך שאינו עתיד

59 שם, עמ' 144-154.

60 הנמוק העיקרי שבו מכירה ההלכה כעילה לביטול בתי מדרשות היא פטירת תלמיד חכם, וגם כאן הקריטריונים מחמירים למדי (שולחן ערוך, יורה דעה שמד, יח). בנוגע ל"תינוקות" נאמר כי "אין מבטלין התינוקות אפילו לבנין בית המקדש" (שולחן ערוך, יורה דעה רמה, יג; וכן שם, יב).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרציה של דעת תורה

להישנות במערכות הבחירות הבאות), אך גם מעריציו הספרדים הבינו כי לעת הזאת הם חייבים להצביע לדגל התורה ולמנוע את תגובתו הקשה של ה"ראש ישיבה". מנגד, גם אגודת ישראל לא שקטה על שמריה: פרישתם של הליטאים ממנה אפשרה את כניסתו של "שחקן חזוק" חדש: הרבי מלובביץ' הודיע על תמיכתו באגודה וקרא לקהל הבוחרים להצביע בשבילה. היה זה חידוש דרמטי, שכן מאז ייסודה של אגודת ישראל הביעה חב"ד הסתייגות ממנה. האדמו"ר ר' שלום דובער (הרש"ב) מלובביץ' ביקר אותה הן על מתניתה הן על יומרותיה הריכוזיות, וכך גם בנו ר' יוסף יצחק (הרי"צ), ואילו הרבי מלובביץ' האחרון התרחק ממנה בעיקר משום שלא רצה להיות מזוהה פוליטית. לעת הזאת תמיכתו הביאה למפלגה קולות רבים, שחרגו הרבה מעבר לקהל הבוחרים הרגיל שלה. חסידי חב"ד, בלהט ובמרץ האופייניים להם ועם המערכת הארגונית המשומנת של תנועתם, התגייסו בכל כוחותיהם לקידום ההצבעה לאגודת ישראל. מעריציו ואוהדיו של הרבי מלובביץ', ובהם רבים שלא הזדהו כחסידי חב"ד של ממש, נשמעו לקריאתו והצביעו ג. וגם כוח אחר, קטן בהרבה, היה יכול להצטרף כעת לאגודה: פא"י הקטנה והנשכחת יכלה לחזור אל חיק התנועה שדחתה אותה בעבר, לא במעט בשל לחצי הרב שך, ונציגה, אברהם ורדיגר, שובץ במקום השלישי ברשימה.

לאחר שנודעו תוצאות הבחירות נשמו הליטאים לרווחה: דגל התורה קיבלה 2 מנדטים. למעשה, מספר המנדטים היה הרבה פחות חשוב למקורבי הרב שך, אלא בעיקר שהמפלגה תעבור את אחוז החסימה, אך המנדט הנוסף הוסיף שמחה על שמחה. מנגד, גם אגודת ישראל המתחרה נשמה לרווחה: היא קיבלה 5 מנדטים, לעומת ה-2 שהיו לה בכנסת הקודמת. החלפתם של הליטאים בחב"ד לא רק שלא החלישה אותה אלא אף חיזקה. ולבסוף, גם ש"ס הפתיעה את הסוקרים ואת המתנבאים ועלתה מ-4 מנדטים ל-6.⁶¹ אך מעל ומעבר לכל אלה,

61 לניתוח תוצאות הבחירות לכנסת השתים עשרה: אברהם דיסקין, **הבחירות לכנסת השתים עשרה**, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תש"ן; אליעזר דון יחיא, "רתיות ועדתיות בפוליטיקה הישראלית – המפלגות הדתיות והבחירות לכנסת ה-12", **מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים** 32 (תש"ן), עמ' 41-54; Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 1988*, Boulder: Westview, 1990

תוצאות הבחירות לימדו לקח פרדוקסלי: לכל הפחות בשלב הנוכחי, הפירוד השתלם לחרדים יותר מן האחרות והביא בסופו של חשבון לחיזוק ניכר ביותר בסך כל הכוח הפרלמנטרי שהיה להם. אך לא פחות מכך היה מדובר בהישג מרשים לרב שך. עיתונאים ופרשנים חישבו ומצאו שבכנסת החדשה סרו למרותו האישית לפחות 8 חברי כנסת (2 של דגל התורה ו-6 של ש"ס). ובל נטעה: גם אגודת ישראל לא יכלה, אפילו לאחר הפילוג, להתעלם ממנו לגמרי.

רק מעטים בציבור הליטאי העזו להסתייג מדרכו של הרב שך באותם הימים. אחד מהם היה הרב דב לנדו, מראשי ישיבת סלובודקה (בני ברק) היוקרתית, המקפיד על הימנעות ממעורבות ציבורית. הוא סבר כי עולם התורה, ובכלל זה מנהיגיו, צריך להתבלט כמי שמתרחק מהמולת הפוליטיקה וראה בפילוג העולם החרדי, מבית מדרשו של הרב שך, אסון. הוא לא היסס לכתוב על כך לאחד מאנשי אמונו המובהקים של ראש ישיבת פוניבז', הרב שמואל דויטש. המכתב לא פורסם בשום במה ציבורית, אך כעבור שנים מצא את דרכו לרשת האינטרנט (כמו עוד "חומרים חסויים" שהממסד החרדי השתדל להשתיק). במכתב, הנושא את התאריך כ' בכסלו תשמ"ט (29 בנובמבר 1988), כמעט חודש לאחר הבחירות לכנסת וכמה חודשים לפני הבחירות לרשויות המקומיות (28.2.1989), הוא כותב דברים נוקבים. בראש דבריו הוא מביע את חששו בנוגע למערכת הבחירות לרשויות המקומיות, פן "מערכת הבחירות האחרונה לכנסת שהיתה כאן תהא כשחוק לגבי מה שצפוי – בל אפתח פי לשטן – במערכת הבחירות המעותדת הזו".⁶² אך חשובה מזו היא אמירתו העקרונית:

ואומר עוד גלויות, ובאופן כללי ונחרץ. אינני מבין בכלל את כל הגישה הזו הגורסת כי על עולם התורה להיות תקיף וחזק ולוחם, היודע להגן על זכויותיו בתוקף, ויודע להשיב מלחמה השערה, ואזי לו למי שבא להצר צעדיו ולמנוע דבר – המגיע לו – בעדו.

62 מן המפורסמות בציבור החרדי שמערכות הבחירות לרשויות המקומיות בערים החרדיות הן יצריות ותוקפניות יותר ממערכות הבחירות לכנסת, משום שבהן מתמודדים הכוחות החרדיים אלה מול אלה, ואילו בבחירות הארציות הם עסוקים גם בהתמודדות המשותפת מול הכוחות הלא חרדיים.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

לא! לא זו צורתו הראוי'ה והנכונה של עולם התורה. הוא אף פעם לא ה'ה' כך בעבר, ואין זו הצורה שיש ל"הלבישו" בהווה ולהבא!

עולם התורה לפי מיטב הכרתי, והכרת אחי ורעי, חייב להיות רוחני, נעלה ועדין, צנוע ומצטנע, ולא המוני ותוקפני, מופיע ומתבלט, לוחם ואלים! לא!

דבריו של הרב לנדו משקפים את אידאל העדינות ("איידלקייט") הליטאי, הרואה בבני התורה מי שמתרחקים מהמונה של עיר ושקועים בענייני הרוח. הקו השתלטני, החותר להישגים פוליטיים, מנוגד לדעתו לאידאל זה. הוא מודע לכך שהקו שהוא מבקש להציג כרוך ב"הפסדים", אך לדעתו הפסדים אלה עדיפים על ההפסדים שייגרמו לבני התורה אם ייעשו "תקיפים, תוקפניים ואלמים כיריבינו ומתנגדינו". דרך זו משולה בעיניו להתאבדות:

אנחנו לא נלך להתאבד – מבחינת כל המהות הרוחנית העצמית שלנו – כדי להשיג עוד ועוד הישגים פה ושם, לתקן עוולות הנגרמות לנו, ולקבל את כל מה שמגיע באמת לנו, וכל זה במחיר התאבדות רוחנית ומהותית. לא נעשה זאת גם למען הוריד את הרב החב"די [הרב לנדא] וראש העיר הגוראי [ר' משה אירנשטיין], ראש עיריית בני ברק דאז] מכסאותיהם, או אפילו כדי לחזק את "שארית ישראל". כן, אפילו לשם כך לא כדאי להתאבד!

הרב לנדו סבור שדרך זו משחיתה את בניו ובנותיו של הציבור החרדי ומורידה אותם "לדיוטות תחתונות", הן ברמת הפרט הן ברמת הציבור. כל זאת, לדבריו, מתוך עמדה של "העיקר הוא רק 'לנצח'!". יתר על כן, דרך זו מכניסה את הציבור כולו ל"קלחת גיהנומית זו של מלחמות ומריבות נוראות, ושל הרב איש ברעהו". הוא מוסיף ותוהה:

האם בזה נחנך את ילדינו, ונשחית את כל עולמינו עולם התורה, על שנאה ואויבות על אלימות ותוקפנות, על אנחנו עוד "נראה

להם" לכל מי שמפריע לנו, או אף, אינו צועד עמנו בדרך
מלחמתינו?
הזאת תהא צורתו הרוחנית של עולם התורה בדור הבא, ובמקום
ציבור תורני נעלה ומרומם, ניהפך לציבור אלים וחשוף זרוע
מלחמה – כדי לטרוף זרוע אף קדקוד של כל מי שמצר צעדינו או
שאינו נושא חן בעינינו?

כנגד זה מציע הרב לנדו לאחד את כל פלגי היהדות החרדית – "מתנגדים
וחסידים, ליטאים וגוראים, ויז'ניצאים וכו'" – ברשימה אחת מאוחדת לבחירות
לעיריית בני ברק. לדבריו, אף אם הדבר יהיה כרוך ב"ויתורים בלתי נעימים,
ואף מכאיבים", יש להעדיפם על פני פילוגה ופיצולה של היהדות החרדית,
שכן פיצול זה נוגע לערכים העליונים של עולם התורה. והוא קובע: "בזה תלוי
כל הצלתינו מרדת לשחת המחלוקת והמלחמה וכל הכרוך בהם".⁶³ הוא מסיים
בהערה מעניינת הקוראת לנמען שלא לשמוע לקולם של אלה שינסו לבלום
אותו בטענות של דעת תורה וכיוצא בה ומצהיר שהוא הולך בדרכם של גדולי
הדורות ואיננו זקוק לגושפנקה שמעבר לכך.
ואולם קולו של הרב לנדו, כמו של מבקריו האחרים של הרב שך, הושתק
במידה רבה. דעת תורה הדומיננטית של ראש ישיבת פוניבז' דרסה את כל מי
שהרים את ראשו, וכל ניסיון להתנגד לה היה עשוי לגרור מחלוקות ציבוריות
נוספות.

63 המכתב התגלגל בשעתו מיד ליד בריכוזים החרדיים בארץ, ובשנים האחרונות
פורסם כמה פעמים, במלואו או בהשמטות, בכמה אתרי אינטרנט חרדיים: שמואל
קופר, "הצורה הראויה והנכונה של עולם התורה", **צופר**, 12.11.2007;
www.tsofar.com/printVersion.asp?article_id=7068; "הגר"ד לנדאו –
איגרת המוסר", **בחדרי חרדים**, 13.11.2007; http://bhol-forums.co.il/topic.asp?cat_id=22&topic_id=2312053&forum_id=18119; "על עולם התורה
להיות תקיף וחזק ולוחם?", **לדעת.נט**, **פורום תרבות תורנית**, 22.11.2009;
<http://ladaat.net/forum/archive.php?topic=45210.0>; **פורום**
חצרות חסידים: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2750691&forum_id=6685

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופול יזימה של דעת תורה

הפילוג של 1988 והקמת דגל התורה הובילו את הרב שך לסכסוכים נוספים. אחד המעניינים שבהם הוא הקרע בינו לבין הרב בנימין יהושע זילבר. הרב זילבר, שנודע ככינוי החיבה "ר' בנימין הצדיק" (בהגייה אשכנזית), היה תלמיד חכם מובהק, מחברם של סדרת ספרי ההלכה עתירת הכרכים "אז נדברו". כמי שלמד בצעירותו בישיבת המוסר הקיצונית נובהרדוק, הוא גם נחשב טיפוס של "בעל מוסר", אף שלא הרבה לעסוק בתחום זה, על שום הליכותיו הצנועות ודיבורו בנחת עם הבריות. הוא זכה להוקרתם של רבים, ובהם הרב שך, שגם חיבב אותו אישית. בדרך כלל נמנע הרב זילבר מלקחת חלק במאבקים פנים-חרדיים, ואולם מהלכיו הפלגניים של הרב שך חיזקו בו את התחושה שליוותה רבים בציבור החרדי זה זמן רב: הרב שך הוא "בעל מחלוקת" (כלומר, איש ריב ומדון), שפעולותיו אינן עולות בקנה אחד עם "דרך התורה" ואף מסכות נזק ליהדות החרדית. להפתעת רבים הודיע אפוא הרב זילבר כי הוא נשאר במועצת גדולי התורה של אגודת ישראל ואינו מצטרף לדגל התורה. במהלך זה כבר הבדיל עצמו מן הרב שך וממחנהו, ויחסיהם נעכרו מאוד. לעומת זאת הוא זכה בהוקרתם של החסידים, ובייחוד שמחו בו חסידי חב"ד. אם לא די בכך, הרב זילבר גם ביטא התנגדות להחזרת שטחים תמורת שלום, בניגוד לעמדתו של הרב שך ובדומה לעמדותיהם של הרבי מלובביץ' ואדמו"רים חסידים נוספים. הוא הגדיל לעשות כאשר השתתף שנה לאחר מכן, ב-1989, בכינוס של חסידי חב"ד. עם זה לא היה הרב שך יכול להשלים כלל, והקרע בין שני הרבנים הליטאים נעשה מוחלט. רבים מאוהדיו וממכריו של הרב זילבר ניתקו עמו את קשריהם, וכעבור כמה שנים הוא עזב את בני ברק ועבר להתגורר ביישוב החרדי הצעיר והמרוחק ביתר עילית, שבו נפטר בשנת 2008.

זמן לא רב לאחר מכן התגלעו בקיעים ראשונים ביחסיו של הרב שך עם ש"ס. בשנת 1990 יזמו חברי הכנסת של המערך את המהלך הידוע בכינויו "התרגיל המסריח", שנועד להביא לפירוקה של ממשלת האחדות ולמינויו של שמעון פרס לראש ממשלה צרה בתמיכת החרדים. בהתאם למתוכנן הפילו החרדים את ממשלת האחדות בראשות יצחק שמיר בהצבעת אי-אמון. חברי הכנסת של ש"ס נעדרו מן האולם בעת ההצבעה, אף שהיו חברים בקואליציה, ובכך סייעו למהלך למרות עמדתו של הרב שך, שצייד בקיום הברית עם הליכוד. שמעון פרס נקרא להרכיב ממשלה חדשה, אך לאחר שחתם על ההסכמים הקואליציוניים

והגיע להציג את ממשלתו בכנסת (11.4.1990), גילה לתדהמתו כי שני חברי כנסת מטעם אגודת ישראל, אברהם ורדיגר (איש פא"י) ואליעזר מזרחי, נעדרו מן המשכן. נתברר כי השניים נענו לקריאתו של הרבי מלובביץ' ונמנעו מלהצטרף לממשלה החדשה בשל ההנחה שתהיה מוכנה לוותר על שטחי ארץ ישראל. פרס גאלץ להודיע על ביטול ההצבעה ופנה אל הנשיא הרצוג בבקשה לקבל ארכה כדי לנסות בכל זאת להרכיב ממשלה. לעת הזאת נעשתה דגל התורה גורם מכריע, והכול המתניו למוצא פיו של מנהיגה הרוחני הרב שך. לנוכח ההמתנה הדרוכה נשא הרב שך את "נאום השפנים" המפורסם שלו באצטדיון יד אליהו, ובו שלל את ההליכה עם השמאל. הרב עובדיה יוסף, שנטה בתחילה להצטרף לממשלת פרס העתידית, הורה כעת לנציגי ש"ס שלא להצטרף לקואליציה החדשה. פרס הבין כי הוא איננו מצליח לגייס את התמיכה החרדית המובטחת והודיע לנשיא כי לא יוכל להרכיב את הממשלה הבאה. הנשיא קרא אליו את שמיר, וזה הצליח להקים קואליציה בראשותו. ש"ס הצטרפה לקואליציה החדשה, כדרישת הרב שך. אמנם הוא "רשם לה נקודה רעה" על תנודותיה, אך הסדק שנפער לא התרחב, וש"ס המשיכה לפי שעה לראות את עצמה כפופה לסמכותו של "גדול הדור" מבני ברק. עם זאת, אחד ממנהיגי הסיעה, הרב יצחק פרץ, פרש ממנה והקים סיעת יחיד בשם "מוריה". הוא נימק זאת בהתנהגותה הפסולה של ש"ס בפרשת "התרגיל המסריח", והצהיר על נאמנות ל"גדולי התורה" (כלומר לרב שך), אך ההנחה הרווחת הייתה כי נהג כך, בין השאר, משום שהכוח העולה במפלגה, אריה דרעי, דחק את רגליו וצבר השפעה גדולה משלו על הרב עובדיה יוסף.

חרף מהלכיו המפלגים של הרב שך, בחסידות גור – הגדולה והחזקה בכוחות המרכיבים את אגודת ישראל – גברה הנטייה להתפייס סוף־סוף עם הליטאים. שני האישים שהובילו חסידות זו בתקופת מחלתו של הלב שמחה, ר' פנחס מנחם אלטר ור' יעקב אריה אלטר, ובעיקר הראשון, החליטו כי יש לעשות כל מאמץ כדי להשיג איחוד בין המפלגות החרדיות. גם במחנהו של הרב שך גברה ההכרה בכך. למרות המשקעים העמוקים והזלזול ההרדי השקיעו הצדדים את מיטב כוחותיהם לקראת הבחירות לכנסת השלוש עשרה (1992) ולבסוף הגיעו להסדר: שתי המפלגות יוסיפו להתקיים, על מוסדותיהן, אך ירוצו לכנסת ברשימה אחת משותפת שתיקרא "יהדות התורה". לליטאים הובטחו שני מקומות ראליים ברשימה החדשה. אחד האישים הפעילים ביותר במהלך

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולרזציה של דעת תורה

זה היה ר' פנחס מנחם. הרב שך נתן את ברכתו להסכם, ומפלס המתיחות ירד קמעה. כמה שבועות לאחר מכן נפטר הלב שמחה, ור' פנחס מנחם עלה על כס האדמו"רות בגור (לאחר פטירתו כונה ה"פני מנחם"). כעת אפשר היה לפתוח דף חדש גם במישור היחסים האישיים בין מנהיג הליטאים לבין מנהיג החסידות הגדולה ביותר בארץ.⁶⁴ אמנם גם עכשיו שבו ופרצו סכסוכים,⁶⁵ אך הרבי החדש מגור עשה כל שביכולתו לבל יגרמו קרע מחודש.

הפעילים החרדים ביקשו להכניס תחת כנפי האיחוד גם את הספרדים. הרב פרץ, שפרש כזכור מש"ס, הבטיח למפלגה המחודשת כי יוכל לסחוף אחריו ספרדים רבים שהצביעו לש"ס ובעיקר את אלה שהסתייגו מן הכיוון ה"שמאלני" שהסתמן בה. עסקני יהדות התורה ניאותו לתת לו את המקום השני ברשימה ובלבד שיממש את הבטחותיו. כמבחן לכך הוסכם כי אם יעלה מספר המנדטים של יהדות התורה על כוחה מלפנים – יישאר על מכונו, ואם לא – יפנה את מקומו למועמד הליטאי הבא.

הבחירות לכנסת השלוש עשרה העניקו ליהדות התורה המאוחדת 4 מנדטים – 3 מנדטים פחות מכפי שקיבלו המפלגות המרכיבות אותה לפני האיחוד – ולפיכך הוכח כי פרשת הפילוג לא גרעה מן התמיכה בה, והאיחוד מחדש לא הביא לגידול בתמיכה זו. לנוכח התוצאות טענו העסקנים הליטאים כלפי הרב פרץ ש"לא סיפק את הסחורה" ונתבעו ממנו לקיים את ההסכם. הרב פרץ מחה וטען כי ההישג הדל נגרם באשמתם של האשכנזים (בשיחות לא פומביות האשים בכך את הרב שך, שהתבטא נגד הספרדים), אך בפועל קיים את התחייבותו ופינה את כיסאו למועמד הליטאי – הרב אברהם רביץ. הפתעת מערכת הבחירות הייתה, גם הפעם, ש"ס. בניגוד לתחזיות שהושמעו בתקשורת שמרה התנועה החרדית-ספרדית על כוחה – 6 מנדטים. בהנהגתו הסוחפת של אריה דרעי היא הלכה והסתמנה ככוח פוליטי רענן שעוד עתיד להגיע להשפעה רבה. אלא שעתה היא עמדה בצומת דרכים מכריע.

64 היחסים התקינים בין המחנות נשמרו גם לאחר פטירת הפני מנחם (1996), כאשר על כס האדמו"רות עלה אחיינו, ר' יעקב אריה אלטר, האדמו"ר הנוכחי מגור.

65 למשל: פנים חדשות 262 (ה' באב תשנ"ג), עמ' 1; שם 282 (י' בטבת תשנ"ד), עמ' 1; שם 339 (ר"ח אדר ב תשנ"ה), עמ' 1; שם 488 (י"ב באייר תשנ"ה), עמ' 1; שם 356 (ט' בתמוז תשנ"ה), עמ' 1.

כעת, לאחר האיחוד מחדש, יכלו החרדים האשכנזים להביט לאחור אל פרשת הפילוג ולבחון את משקעיה: חרף האיחוד הפוליטי, שנות המשבר הותרו אחריהן צלקות ושברים, שלחלקם הייתה משמעות ארוכת טווח. המאבק בין הרב שך לבין החסידים, ובייחוד חב"ד וגור, נראה בעיני רבים כחידוש הפולמוס ההיסטורי בין החסידים למתנגדים (ששיאו היה בשנים 1772-1804) שבעיני חרדים רבים נתפס כאנכרוניסטי. אף שגם בתוך העולם החסידי העכשווי, שהוא ברובו שמרני יותר מתנועה זו ורחוק ממתח משיחי אקוטי, נחשבה חב"ד לתנועה אקסצנטרית, הרבי מלובביץ' זכה בהערכתם ובידידותם של אדמו"רים רבים, ואלה כאבו את המתקפה שלוחת הרסן נגדו. משום שהיריב הקשה האחר של הרב שך הייתה חסידות גור, הגדולה והחזקה בישראל, קל היה להסיק שמדובר במלחמה נגד החסידות בכללה. על אחת כמה וכמה על רקע העובדה שהרב שך אכן היה "ליטוואק" (ליטאי, "מתנגד") בכל רמ"ח איבריו. ראש ישיבת פוניבז' לא חסך כל מאמץ להכחיש האשמה זו,⁶⁶ אך לעומת זאת לא היסס לתקוף את החסידות ואת מנהיגיה גם מעל במות פומביות.⁶⁷ ברור היה ששני הצדדים, החסידים והליטאים, יצטרכו להשקיע מאמצים רבים בשיקום היחסים ביניהם.

בבחירות לכנסת השלוש עשרה קיבלה מפלגת העבודה בראשות יצחק רבין את מספר המנדטים הגבוה ביותר – 44 מושבים, אך התקשתה להרכיב קואליציה. מרצ קיבלה 12 מנדטים והסיעות הערביות חד"ש ומד"ע קיבלו יחד 5 מנדטים. ביחד היו למפלגות השמאל גוש חוסם של 61 מנדטים,⁶⁸ ואולם הסיעות

66 הרב שך (לעיל הערה 25) ה, תקלבתקלו, עמ' קלז-קמ.

67 למשל: פנים חדשות 201 (י"ד באדר תשנ"ב); שם 301 (ג' בסיון תשנ"ד), עמ' 1. ייתכן שיחס זה הגביר את הסולידריות בקרב הקבוצות החסידיות השונות. בעקבותיו, כמדומה, הלכה והתרחבה בשנות השמונים, שנות השיא של מלחמות החרדים, תופעת המוסדות הכלל-חסידיים: בניגוד לעבר, שאז השתדלו החסידים ללמוד כל אחד במוסדות החצר שלו, הביאה הסולידריות הבין-חסידית, שהקיפה כמעט את כל הקבוצות במגזר זה (למעט בעלז), להצלחתם של מוסדות שנועדו לצעירים מכל מיני חסידיות. ישיבות כלל-חסידיות לבנים וסמינרים כלל-חסידיים לבנות הביאו לעליית קרנם של החסידים ולעליית ה"ביקוש" לבני הישיבות החסידיות ב"שוק" השידוכים.

68 לניתוח תוצאות הבחירות לכנסת השלוש עשרה, הנחשבות לאחת הדרמטיות והמכריעות בתולדות מדינת ישראל, ולמשמעותיותיהן הפוליטיות והחברתיות:

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

הערביות סירבו להצטרף לקואליציה והסתפקו בתמיכה בה מבחוזן. רבין, שביקש להרחיב את הבסיס הקואליציוני של ממשלתו, התאמץ להשיג את תמיכתן של צומ"ת (8 מנדטים) ושל ש"ס (6 מנדטים). שולמית אלוני קיבלה בממשלה המסתמנת את תפקיד שרת החינוך, התרבות והספורט (רוב העיתונים קיצרו את התואר ל"שרת החת"ס", אך יתד נאמן לא היה יכול להרשות לעצמו להצמיד את ראשי התיבות הללו, השמורים בספרות הרבנית לחתם סופר, לשמה של נציגת החילוניות המיליטנטית, ועל כן נהנה מאוד להפוך את סדר האותיות ולכנותה "שרת החת"ס"...). יהדות התורה הודיעה מיד כי לא תוכל להצטרף לממשלה זו, ויתד נאמן מיהר לכנותה "ממשלת השמד". ש"ס, לעומת זאת, התלכטה. שני המנהיגים הרוחניים שהורו את דרכה נחלקו ביניהם. הרב שך הורה לה בתוקף שלא להצטרף לקואליציה ולשמור על אחדות השורה של המפלגות החרדיות, ואילו הרב עובדיה יוסף, שעד עתה "יישר קו" עם הרב שך, הורה לה להצטרף. אריה דרעי היה נתון בצבת הקשה ביותר בחייו. לאחר שהתייסר בלכטים קשים העדיף את הסמכות הרבנית הספרדית על פני הסמכות הרבנית הישיבתית-ליטאית. ש"ס הצטרפה לממשלה ודרעי קיבל בה את תפקיד שר הפנים. הרב שך ראה בכך מרידה בסמכותה של דעת תורה והתנער לגמרי מן המפלגה הספרדית שאותה ליווה מינקותה. ש"ס נידונה כרותחין, ויתד נאמן התקיף אותה בחריפות על "בגידתה".

הקרע בין ש"ס לבין הרב שך הוליך את שני המחנות לפירוד שחרג הרבה מעבר למישור הפוליטי. מכיוון שדעת תורה היא ביטוי לסמכות רבנית עליונה, הייתה כאן למעשה הכרזה שלספרדים יש מנהיגות רוחנית משלהם, נבדלת מזו של עולם הישיבות שממנו יצאו מרבית עסקניה ופעיליה של ש"ס. למעשה הייתה כאן כעין הכרזת עצמאות של החרדיות הספרדית בכללה, וזו הציבה אותה כ"מגזר (הגדול) השלישי" של החברה החרדית, לצד החסידים והליטאים. הרב שך לא יכול היה לסבול התפתחות זו וראה בש"ס גולם שקם על יוצרו. עוד לפני

אברהם דיסקין, הבחירות לכנסת השלוש עשרה, ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל, תשנ"ג; גיורא גולדברג, הבחור הישראלי 1992, ירושלים: מאגנס, תשנ"ד; Asher Arian and Michal Shamir (eds.), *The Elections in Israel – 1992*, Albany: State University of New York Press, 1994

הבחירות, כאשר המתח בין המפלגות החרדיות כבר ניכר מאוד, קבע כי הספרדים עדיין אינם ראויים להנהגה משום שטרם הוכיחו את עצמם במאבק נגד כוחות החילון וההשכלה. לנוכח התגובות הקשות על התבטאות זו מיהרו עסקניו (ואף בנו אפרים, שנעשה דתי-ציוני והתרחק ממאבקי אביו) "להסביר" את הדברים ולבאר כי כוונתו לא הייתה גזענית. בחורף 1992 נשמעו דיווחים שלפיהם ביקש ראש ישיבת פוניבז' להטיל חרם על הרב עובדיה יוסף על רקע נכונותו להצטרף לממשלת רבין, ורק בזכות התערבותו של האדמו"ר החדש מגור נמנע המהלך המביך.⁶⁹ ראש ישיבת פוניבז' כינה את אנשי ש"ס "בנים משחיתים",⁷⁰ שומעי לקחו סירבו להזמנים לאירועים תורניים, ובחורי ישיבות ממעריציו נהגו לשיר "וקרני רשעים אגדע" באירועים פרטיים של חברי כנסת או רבנים של ש"ס. בד בבד ביקש הרב שך לעודד ולטפח את צמיחתה של מנהיגות חרדית-ספרדית אלטרנטיבית בדמות ארגון "מרכיצי תורה ספרדים". ארגון זה שימש מסגרת לכל הרבנים הספרדים בעלי האוריינטציה הליטאית, שגילו כלפיו נאמנות וסרו למשמעתו. לקראת הבחירות לכנסת הארבע עשרה (1996) הצטרף לחוגים אלה גם אחד מחברי הכנסת לשעבר של ש"ס, הרב יוסף עזון, אך המפלגה שהקים, "תלם אמונה" שמה, לא עברה את אחוז החסימה. לימים יבקש הרב שך שלאחר פטירתו יערכו לו טקס "ארבע מיתות" על שהקים את ש"ס.⁷¹ אריה דרעי, מצדו, סבר כי כל ה"רדיפות" שהיה עתיד לעבור בשנים שלאחר מכן הן עונש שנבע מן ה"קפידא" שהטיל בו הרב שך.⁷²

מאבק נוסף, במישור שונה לגמרי, שניהל הרב שך בתוך העולם החרדי, צנוע הרבה יותר ומתוקשר הרבה פחות, היה נגד מה שאפשר לכנות "המגמות החדשות בתנועת המוסר". תנועת המוסר היא תנועה דתית-רוחנית שקמה בליטא באמצע

69 פנים חדשות 227 (י"ז בחשוון תשנ"ג), עמ' 1.

70 פנים חדשות 228 (כ"ד בחשוון תשנ"ג), עמ' 1.

71 טקס ארבע מיתות הוא טקס הנעשה בגופת הנפטר, ובו נערכות פעולות המסמלות את ארבע מיתות בית דין על חטאים חמורים, כדי שאם אכן האדם חטא בכאלה הוא יקבל כביכול את עונשו בעולם הזה ויפטר ממנו בעולם הבא.

72 "קפידא" היא כעסו של תלמיד חכם, שעל פי המסורת התלמודית עלול להביא לנזק למי ש"הקפיד" עליו. יצוין שגם לפני שנכנס לכלא איילון כדי לרצות את עונשו, נשא דרעי נאום ליד שערי הכלא ובו ביקש בפומבי סליחה מהרב שך.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

המאה התשע עשרה. מייסדה, ר' ישראל סלנטר (1810-1883), ביקש להכניס אל תוך סדר יומו של היהודי המאמין את "לימוד המוסר", דהיינו עיסוק רוגש ("בהתפעלות") בספרי המוסר הקלסיים, שמטרתו להביא את הלומד לבחינה עצמית ("בירור"), לריסון יצריו ורצונותיו ("כבישה") ולבסוף ל"תיקון המידות" ול"יראה". מדובר בסוג לימוד שונה, רגשי וכעין-סוגסטיבי, שאמור היה לתפוס את מקומו לצד לימוד הגמרא, שהוא אינטלקטואלי ועיוני בעיקרו. ממשיכיו של ר' ישראל סלנטר ביקשו להכניס את "שיטת המוסר" אל תוך הישיבות הליטאיות ואף הצליחו בכך במידה רבה. בישיבות שולב "סדר מוסר", תפקיד ה"משגיח" שודרג לרמה של מדריך מוסר, והוא אף מסר "שיחות" (כעין דרשות) וקיים "יעדים" (מפגשים בקבוצות מצומצמות לבירור פרטני של עניני תיקון המידות). בישיבות אחדות הניבה "שיטת המוסר" גם שינויים בדרכי לבושם של בני הישיבות ובסדרי ההזנה וההלנה שלהם. אולם ככל שהתרחב מעגל ההשפעה של תנועת המוסר, כך קטנה עוצמתה החווייתית. כבר בליטא שלפני השואה הורגשה התרופפות במעמדו של "לימוד המוסר", ורוב הישיבות שמו את עיקר הדגש על לימוד הגמרא ולא על תיקון המידות. עוד יותר מכך בלטה מגמה זו בארץ ישראל. רוח המוסר לא התאימה לאווירה ששלטה בארץ בשנות ההתיישבות הציונית ובשנים הראשונות להקמת המדינה, ונוסף על כך כמה מן האישים המרכזיים שהשפיעו על עולם הישיבות היו מסויגים מלימוד זה. אף ששמרו בישיבותיהם על דפוסי המוסר שנוצקו בליטא, עשו זאת רק כדי לצאת ידי חובת שימור הדגם הישן והמוכר, ואילו בפועל נטו לצמצם את השפעת המוסר המעשי כפי יכולתם. לימוד המוסר חדל להיות תהליך חינוכי חיוני ואינטנסיבי והפך להיות במקרה הטוב ריטואל קצר ויבש שנערך לפני תפילת ערבית; המשגיחים לא הדריכו את התלמידים בדרכים התובעניות של "עבודת המידות" אלא הסתפקו בהשפעת "שיחות" כלליות ובהנחלת ערכי ה"השקפה". ואין צריך לומר כי עיקר הדגש בישיבות הושם על לימוד הגמרא.

הרב שך, כמו ראשי ישיבות אחרים, קידם את המגמה הזאת. רשמית, הוא לא יצא מעולם נגד תנועת המוסר. אדרבה, הוא ראה את עצמו כחניך מובהק שלה, העלה על נס את תרומתה לבלוימת רוחות ההשכלה והחילון,⁷³ ובכמה ממכתביו

73 הרב שך (לעיל הערה 30), א, הקדמה למהדורא רביעאה (העמודים אינם ממוספרים).

אף הטיף לשמירה קפדנית על לימוד המוסר בישיבה וקרא לפרסומם של ספרי מוסר ולהפצתם.⁷⁴ אולם בפועל הוא ייצג, לצד גדולי תורה ליטאים אחרים, את המגמה שביקשה להוסיף ולקיים את המוסר בצורתו המנוטרלת, כחלק משימור הצביון המסורתי של הישיבות הליטאיות ותו לא; וודאי שלא רצה שהעיסוק במוסר יבוא, בכל צורה שהיא על חשבון ה"לימוד" – לימוד הגמרא.

אחד האישים שדעתם לא נחה ממגמה זו היה הרב שלמה וולבה (1914–2005).⁷⁵ הרב וולבה נולד בגרמניה למשפחה לא אורתודוקסית, למד פסיכולוגיה ובצעירותו נכבש ל"שיטת המוסר" בישיבת מיר. בתקופת השואה ולאחריה הוא שהה בשוודיה ואחר כך הגיע לארץ, התקרב אל החזון איש ולימים בלט במיוחד כמשגיח של ישיבת באר יעקב. כמצופה מבעלי מוסר מובילים בתקופתו, הוא עסק לא רק בענייני תיקון המידות של הפרט אלא גם בשאלות ה"השקפה" הכלליות ותרם לתחום זה תרומה רבת משקל. לאחר מלחמת ששת הימים היה מאבות תנועת התשובה בימיה הראשונים. אולם עם פרישתו מן הישיבה, בתחילת שנות השמונים, החליט להקדיש את עצמו לענייני "עבודת המידות" ולהנחיה חינוכית של יחידים המבקשים לעלות במעלות ה"יראה" (בלשונו שלו, הוא עבר מ"קירוב רחוקים" ל"קירוב קרובים"). אף שהרב וולבה, בדרכו הסולידית, לא הכריז על כך במפורש, ברור למדי שהייתה בדרכו שאיפה לחדש בזעיר אנפין את רוחה החינוכית של תנועת המוסר המוקדמת, גם אם בגרסתה המתונה.

לא רחק היום והרב שך הביע ביקורת גם על הרב וולבה. אף שכאמור הוא לא התנגד לדרך המוסר, הוא העדיף את גישות המוסר ה"פשוטות" יותר, שלא הציבו אתגר אינטלקטואלי למאזין והתמקדו בעידוד לימוד התורה ובשמירת הנורמות הישיבתיות. הוא לא יכול היה לשלול את הניסיונות להחייאת המוסר, שהרי גם הוא עצמו היה מחויב לו, ומה עוד שהרב וולבה כבר הוכר אז כ"זקן המשגיחים" ונהנה מיוקרה בעולם הישיבות. לפיכך הפנה הרב שך את ביקורתו כלפי שיטתו החינוכית הייחודית של "המשגיח", שאותה הציג כחדשנית מדי, וכלפי הצעותיו

74 הרב שך (לעיל הערה 25), א, סה, עמ' קכ; שם, ד, רעז-רעה, עמ' דו-ו; שם, ו, תרלג-תרמד, עמ' נב-נט.

75 לדיון מקיף בנושא זה: יאיר הלוי, "הרב שלמה וולבה ומאמצי החיאת המוסר בעולם ה'השקפה' הישיבתי" (טרם פורסם).

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזיציה של דעת תורה

לשינויים בסדר לימוד החומש לילדים. במקרה זה הוא לא יצא למאבק פומבי – הוא רק הורה לתלמידיו, בפורומים סגורים, שלא ללכת לשיחותיו של הרב וולבה ושלא להיזקק להדרכותיו. אך השמועה נפוצה לה בכל רחבי העולם החרדי. הרב וולבה לא השיב מלחמה כלל ועיקר. על אף תגובתו המאופקת, ואולי בזכותה, התנגדותו של הרב שך פעלה במידה מוגבלת בלבד. בימי הנהגתו אכן ירדה מעט קרנו של "המשגיח", אך גם זה לא קרה במידה רבה מדי, ולאחר שירד הרב שך מן הבמה הושב לו כבודו הראשון, ואף יותר מכך.

בעל מוסר שונה לגמרי היה ר' שמשון פינקוס (1944–2001). למעשה, ספק אם אפשר להגדירו כבעל מוסר. הוא היה רב אמריקני שלמד בפוניבז' ונשלח על ידי הרב שך לשמש רבה של הקהילה החרדית הקטנה באופקים. שיחות המוסר שלו משכו קהל חרדי, בדרך כלל לא גדול, וההקלטות משיחות אלה הופצו על ידי מעריציו. תוכנו נגע בדרך כלל לענייני דיומא (פרשיות השבוע, חגים) ולענייני תיקון המידות, אך לא בלטה בהן קריאה ל"עבודת המידות" אינדוידואלית מאומצת אלא דווקא ביקורת על עניינים בעלי אופי חברתי יותר. אף שהרב פינקוס השכיל לשמור על לשון מאופקת, הוא התהלך על הגבול הדק שבין תוכחה על "ירידת הדור" (תוכחה שהחברה החרדית רואה בחיוב) לבין ביקורת עקרונית על יסודות הסדר החברתי החרדי (שהחברה החרדית רואה בשלילה). בדרך כלל לא הייתה לשיחות אלה תפוצה נרחבת בכני ברק או בירושלים, המלאות ברבנים ובדרשנים בכירים יותר, ואפשר לומר שהרב פינקוס היה "גיבור מקומי" של הריכוזים החרדיים הקטנים שבדרום הארץ. אף על פי כן, כאשר הגיעו קלטות אלה אל בחורי פוניבז', הורה הרב שך שלא לשמוע את דבריו של הרב פינקוס. גם הפעם ההוראה לא פורסמה בפומבי אלא רק ניתנה למעגלים מצומצמים. איפוק זה נבע ככל הנראה מכך שהרב פינקוס לא היה חשוב או בעל השפעה במידה המצדיקה יציאה נגדו בקול רעש גדול, ומשום שרעש שכזה רק היה נותן לו פרסום והופך את הקלטותיו למבוקשות עוד יותר. לפרשה זו היה סוף טרגי: הרב פינקוס, אשתו ובתו (אחת משנים עשר ילדיו) נהרגו בתאונת דרכים קשה. כיום, שנים לאחר פטירתו, שיחותיו מודפסות בספרים ובקונטרסים (בנוסחים מצונזרים, ללא הביקורת ה"בעייתית") וזוכות להצלחה רבה בעיקר בקרב "בני תורה" ליטאים. התנגדותו של הרב שך אליו נשכחה לגמרי.

מאבקיו של הרב שך נגד בעלי המוסר שונים ממאבקיו באישים אחרים, משום שהוא לא התנגד לשיטתם ובדרך כלל אף היה שותף כן ואמיתי להערכה המקובלת כלפיהם בעולם הליטאי. קרבה זו לא עצרה בעדו מלצאת נגדם. העיסוק בענייני מוסר נראה לו כחורג מן הממדים הראויים לו ועל כן ביקש לשמור אותו בגבולותיו ה"נכונים". ובכל זאת אולי יש בקרבה זו כדי להסביר את המתינות היחסית שאפיינה את מאבקיו אלה.

עד כאן לא מניתי אלא את מאבקיו העיקריים של הרב שך. כמעט לכל מאבק כזה היו עוד ספיחים והסתעפויות צדדיות לאין מספר, שאי אפשר כלל לפורטם. אך אפילו אם נסכם רק את אלה שכבר נמנו, הרשימה המתקבלת ארוכה ביותר: הרב שך נגד פא"י; הרב שך נגד גור; הרב שך נגד חב"ד; הרב שך נגד אגודת ישראל; הרב שך נגד כל החסידויות (חוץ מבעלז); הרב שך נגד הרב בנימין זילבר; הרב שך נגד המודיע; הרב שך נגד הרב לנדא; הרב שך נגד הרב וואזנר; הרב שך נגד הרב שטיינזלץ; הרב שך נגד הרב עובדיה ותנועת ש"ס; הרב שך נגד ר' מיכל פיינשטיין ובית בריסק; הרב שך נגד הרב גריינמן; הרב שך נגד הרב וולבה; הרב שך נגד הרב פינקוס. ולא נשכח להוסיף גם את המאבקים בשיבתו שלו, ישיבת פוניבז', שבימיו רק החלו לתסוס. כל המאבקים הללו נעשו לשיחת היום בציבור החרדי, ומתנגדי הרב שך באותם הימים התלוצצו שכאשר יהודי חרדי קם בבוקר הוא צריך לשאול "עם מי הרב שך הסתכסך היום?". אכן, כמעט אין אדם או "חוג" (קבוצה חברתית, בעגה החרדית) שהרב שך לא עמד אתו בקשרי מלחמה מסוג כלשהו. ומכל מקום, אין ספק שמדובר במספר חסר תקדים של מאבקים, המבדיל אותו מכל קודמיו במנהיגות הליטאית.

האם מדובר רק בהבדלי מזג או שמא גם בהבדל בתפיסת מעמדה של דעת תורה? אין ספק שאישיותו השתלטנית של הרב שך הייתה גורם ראשון במעלה בדרכו כמנהיג. יתר על כן, כבר ציינתי כי מבחינה רעיונית הוא לא תרם כל פיתוח הגותי לדוקטרינת דעת תורה, ובכך מתחזקת ההנחה שהוא לא ביקש לחדש בה מאום. ואולם כשאנו מדברים על שלבי התפתחותה של דוקטרינה דתית עלינו להביא בחשבון לא רק את הרעיונות הגלויים והמנוסחים, אלא גם את ההנחות הסמויות, הגישות הלא מנוסחות והאווירה המיוחדת שהיא משקפת. כאשר אמורים הדברים בדוקטרינה הנוגעת למנהיגות, עלינו לבחון בה את הקו המיוחד שכל מנהיג מביא עמו אל התפקיד. במקרה זה ברור למדי שהרב שך

תפס את תפקידו באופן ייחודי, השונה מזה של מרבית קודמיו. כפי שכבר הערתי לעיל, דומה שהקו המיוחד לו הוא השאיפה למונופוליציה של דעת תורה. אם נבקש בכל זאת מונח לשוני להיתלות בו, הרי שמונח זה הוא ה"אמת", והוא אכן חזר ונשנה בדברי מעריציו של ראש ישיבת פוניבז'. הרב שך, טענו, איננו "בעל מחלוקת" אלא "איש אמת"; רק ה"אמת" היא נר לרגליו; הוא איננו מוותר ואיננו מתפשר על ה"אמת".⁷⁶ רבים מהם אהבו לצטט את הדברים שכתב לו החזון איש בשנת תש"ג, במכתב שבו התפלמס עם חידוש שפרסם הרב שך בעניין דיני קרבן שלמי שמחה: "אין דרכי לבוא כמו"מ עם החכמים", כתב לו גדול הדור, "אבל מעכרת"ה [מעלת כבוד תורתו הרמה] שליט"א, שהאמת אהוב ל[י]ה מאד, דנתי בזה לפנייהם למען הגדיל תורה".⁷⁷ הנה כי כן, אמרו המעריצים, כבר אז צפה החזון איש למרחוק שה"אמת" היא מידתו המובהקת של הרב שך. אין צריך לומר שמאז ומעולם האמינו יהודים חרדים שהתורה היא אמת מוחלטת, אולם פירוש מסריה ניתן בידי חכמים, וכאן גילתה המסורת היהודית מידה לא מבוטלת של פתיחות למגוון דעות שהתבטאה במטבעות לשון שחוקות דוגמת "שבעים פנים לתורה"⁷⁸ ו"אלו ואלו דברי אלהים חיים".⁷⁹ האמת המוחלטת נותרה אפוא שמימית, ואילו כאן על הארץ, בעולמם של חכמים, האמת יחסית למדי, ולו רק בתוך "מתחם הלגיטימיות" של הדוגמטיקה הרבנית. נראה שגישה זו הועצמה עוד יותר בשיח האינטלקטואלי הישיבתי, ואולי יהיה זה מאלף לציין כי בכל הנוגע לשיח הלמדני בישיבתו שלו – ישיבת פוניבז' – הרב שך היה ידוע כמי שעודד את תלמידיו לחלוק על חידושיו ולמצוא את נקודות התורפה שבשיעוריו; אולם הוא הגביל גישה זו לארבע האמות של בית המדרש, שבהן מתנהל לימוד התורה העיוני. בכל הנוגע להנהגה המעשית, ובפרט לענייני דעת תורה הנוגעים ל"השקפה", היא נמחקה באחת. כאן סבר הרב שך שאין מגוון ואין יחסיות; יש רק "אמת" אחת, ורק "דעת תורה" אחת היא "בהירה" ו"טהורה" (אם נזקק למונחים שחזרו שוב ושוב ביתר נאמן

76 למשל שוורץ (לעיל הערה 17), עמ' 19, 75-76.

77 מכתב החזון איש אל הרב שך משנת תש"ג הובא אצל הרב שך (לעיל הערה 30), כרך ג, עמ' שפ [ההדגשה שלי].

78 ר' אברהם אבן עזרא, הקדמה לפירוש התורה; ובלשון קרובה לזה בכמדבר רבה יג, טו.

79 עירובין יג ע"ב.

ובספרות ההשקפה של ימי הרב שך). יש להעיר כי גם תפיסה זו לא הומצאה על ידי הרב שך. מי שנקט אותה הרבה לפניו היה ר' אלחנן וסרמן, ה"גדול" הליטאי בעל הקו הדוגמטי, שהיה ממעצבי דוקטרינת דעת תורה שלפני השואה ושחיבוריו האידאולוגיים השפיעו מאוד על הרב שך.⁸⁰ אולם בדורו נחשב הרב וסרמן קיצוני במידה רבה; הוא לא זכה למעמד של "גדול הדור" בה"א הידיעה ועל כן גם לא יכול היה להביא גישה זו לידי ביטוי מעשי. הרב שך, לעומתו, זכה לעוצמה ריכוזית חסרת תקדים וביטא אותה הלכה למעשה. עצם המונח "דעת תורה הטהורה" נעשה רווח יותר מתמיד, כמעט מטבע עובר לסוחר. הכוונה הייתה תמיד לדעת תורה של הרב שך. מכלל הן אתה שומע לאו – שכל הדעות האחרות אינן דעת תורה, או לפחות אינן זו הטהורה. המסקנה ברורה: צריך לדכא אותן, להגות אותן מן המסילה.

תפיסה זו הביאה את הרב שך ואת מעריציו להציג את החברה החרדית בראי עקום. יתד נאמן חזר ותיאר לא פעם את הדברים כאילו לא הרב שך התפלג משאר היהדות החרדית, שהרי היהדות החרדית ה"אמיתית" וה"טהורה" היא הרב שך, אלא האישים וה"חוגים" האחרים הם שהתפלגו ממנה ו"בנו במה לעצמם" (מונח הלכתי המציין את מי שכונה מזבח מחוץ לבית המקדש, בניגוד למצוות התורה, המחייבת את ריכוז הפולחן בבית המקדש לבדו). היו כאלה שהתלוצצו על יומרות אלה,⁸¹ אך אלה שנפגעו מהן – וכאלה היו רבים – לא נטו אפילו לחייך. אכן, חלק מן המאבקים הללו היו רעיוניים, אך חלק מהם היו חברתיים-פוליטיים ואף אישיים, ואף על פי כן כולם הוצגו על ידי מעריצי הרב שך כמאבקים על "דעת תורה הטהורה".

80 כבר ציינתי את ההשפעה הזאת במאמרי הנזכר לעיל (הערה 26).

81 בדיחה בני ברקית שנפוצה באותם הימים מספרת שהרב שך והרבי מלובביץ' נפגשו, והתנהל ביניהם הדו-שיח שלהלן:

הרבי מלובביץ': למה אתה רודף אותי?

הרב שך: כי אתה אומר שאתה המשיח.

הרבי מלובביץ': אבל אני באמת המשיח...

הרב שך: מי אמר לך את זה?

הרבי מלובביץ': הקב"ה!

הרב שך: אני?? מעולם לא אמרתי לך את זה!

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופוליוזיה של דעת תורה

הרב שך היה מודע לכך שהוא נתפס כ"בעל מחלוקת", אך ראה – כנראה בתום לב – את מפעלו כעמידה על "כבוד שמים". בנאום שנשא באספת ראשי ישיבות למען תנועת דגל התורה לקראת הבחירות לכנסת אמר:

האמינו לי שאין לי שום טובת הנאה מכל זה. אני מקבל משכורת מאף אחד, וגם לא כבוד. אינני "הרב הראשי" וגם לא "הרב הכולל", ואומרים עלי שאני בעל מחלוקת, שאני חולק בענין זה ובענין אחר. אני סובל רק בזיונות, אך כל זה למען כבוד ה' ותורתו. וה' יעזור שיתרבה כבוד שמים.⁸²

הרב שך נהג תדיר לתלות עצמו בחפץ חיים, אך דומה שבעניין זה הוא נבדל ממנו הבדל עמוק. כפי שרמזתי לעיל, החפץ חיים ראה את "דעת תורה" כדבר הטמון בתורה עצמה והאמין שלכל יהודי יש גישה אליה, ואילו הרב שך היה אליטיסט מובהק וסבר ש"דעת תורה" נמצאת רק בגדולי הדור המובהקים, ובעצם – רק בו; החפץ חיים נלחם בתוקף על איסור מחלוקת – והתכוון לפילוגים בתוך האורתודוקסיה – ואילו הרב שך עשה אותה ללחם חוקו; החפץ חיים אף הזהיר כי מחלוקת גוררת אחריה עברות חמורות – ובראשן לשון הרע, אך הרב שך לא נרתע, במיוחד במאבקו נגד חב"ד, גם מביטויים פוגעניים ביותר. כשנשאל במפורש אם מותר לדבר לשון הרע על "הכת" – השיב "רק לתועלת מותר".⁸³ קטגוריית התועלת היא כידוע הקטגוריה העיקרית שלפי החפץ חיים מצדיקה, בכפוף לסייגים מרובים מאוד, לשון הרע,⁸⁴ אך נראה שפרשנותו של הרב שך למונח זה הייתה מרחיבה ביותר.

בשיחתו הפומבית האחרונה, בפתיחת המחזור הארבעים ושתיים של ירחי כלה בישיבות פוניבז', בחודש אייר תשנ"ד, התייחס הרב שך כדרכו גם לעקרונות

82 דברים חוצבים להבות אש |חסרים שנת ההוצאה ומקומה – כנראה בני ברק תש"ז|, עמוד אחרון [אין מספרי עמודים]; חלק זה של הנאום לא פורסם באסופת כתביו, מכתבים ומאמרים (לעיל הערה 25).

83 כנסת עזרא: ספר הזכרון לרב עזרא עטייה |חסר שם העורך|, ירושלים: הוועד להוצאת כתבי מרן, תשנ"ח, עמ' תסח.

84 ר' ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים, חלק א, כלל י, הלכה א.

ה"השקפה" ולהשלכותיהם על בעיות השעה. הוא שב וקרא לדבוק בדרכי החינוך הישנות, גינה את החילונים במילים בוטות עוד יותר מכרגיל והדגיש את הצורך להתרחק מהם ולא לבטוח בהם. את תפיסתו השמרנית תלה, כדרכו, בנאמנות לדבר ה' הנצחי:

האמונה הזאת [בנצחיות דבר ה'] היא שהחזיקה את היהודים תמיד. יש לו ליהודי את הדרך הישנה, ו[הוא] לא מתפעל משום דבר. זה מה שהחזיק את היהודים בתקופות של גזירות ושחיתות. גם כאשר הרגו יהודים הם נשארו מאמינים ומסרו נפשם ולא המירו את אמונתם בתורה, מפני שזהו דבר השם! דבר השם הוא נצחי ולא יכול להתבטל, ובאמונה זו אנחנו ממשיכים להחזיק.

ואם קמים אנשים – דור חדש, ממשלה חדשה, נוער חדש – ורוצים לבנות עכשיו חיים חדשים ולהשליך את הדרך הישנה, מה שהיה פעם הוא מיושן בעיניהם – "פעם עשו ככה ואילו היום הוא אחרת, היום צריכים 'חופש הפרט', שכל אחד יעשה מה שהוא רוצה, נשואים אזרחיים וחילול שבת" ר"ל [רחמנא ליצלן] – זהו החורבן! מזה יהיה חורבן לכלל ישראל, מזה יתבטל כלל ישראל ח"ו [חס ושלום], כי הלא היהודים הם מיעוט קטן מכל אומות העולם, ואם ישליכו מעליהם את אמונתם הם יתערבו עם כל אומות העולם ויתבטלו. יתכן שיהיה [!] גויס, אבל לא כלל ישראל. הרי רואים מה שקרה בגרמניה כאשר עזבו את בתי הספר הישנים והלכו לכתבי הספר של הגרמנים, והתחילו ללמוד את התרבות שלהם, אז התבוללו לגמרי.

לכן אם רוצים אומה יהודית, צריכים לאחוז בדרך הישנה, "שאל אביך ויגדך, זקניך ויאמרו לך", צריכים להחזיק את הדרך הישנה. השבת צריכה להישאר במקומה, אסור שיחסר ממנה מאומה. [...]

ולכן מוטל עלינו החיוב לנהל מלחמה נגד אותם "אנשי דת". הם מסתכלים רק על מה שמבטיחים להם, ואמנם עכשיו הם משאירים אותם חופשי, אך אחרי שיהיו בממשלה ובעוד שנה או כמה שנים יתחזקו, אז כבר לא יוכלו להוציא את הממשלה מידיהם, ויעשו

ככל העולה על רוחם בלי לשאול אף אחד. כשיהיה בכוחם יעשו הכל כרצונם, יבטלו החדרים ויסגרו אותם. בחינוך הממלכתי בארץ ישראל לא יודעים אפילו מי היה משה רבינו, הם לא יודעים אפילו מי היו האבות, הם לא יודעים מי זה היה רבי עקיבא, הם לא יודעים כלום – כמו הגוים. כך מתחנכים הילדים בבתי הספר, ולא הולכים ל"חדר" יהודי, לא יודעים כלום בשום דברי יהדות, לא יודעים מה זה שם השם, לא יודעים מה זה יום כיפור, לא יודעים מה זה ראש השנה, לא יודעים שום דבר. הרי בדרך כזה מוכרח ליבטל כלל ישראל ח"ו. מי אפוא מחריב את כלל ישראל? אנחנו או הם?! הם סבורים שהם בונים, ולאמיתו של דבר הם מחריבים! הילדים שלהם סרים מהדרך הישנה, אבל ילדינו הולכים בדרך הזאת, אנחנו הבונים! לבנות – אנחנו בונים! הישיבות בונות, הישיבות מחזיקות. [...]

הייתי רוצה לדבר ולדבר, הייתי רוצה לדבר יומם ולילה, אבל מה אעשה, כוחותי נגמרים. זה כל מה שיכולתי, "לאדם מערכי לב ומה" מענה לשון". אני כבר לא יכול יותר. אני מבקש מכם שתקשיבו למה שאני מדבר. הדבר הטוב ביותר – אם אתם רוצים לשמור את כלל ישראל ולבנות את ארץ ישראל – צריכים ללמוד, ולשלוח את ילדיכם לחדר יהודי, ומחדר לישיבה קטנה ומישיבה קטנה לישיבה גדולה, ורק אז יוכל להיות סוחר או יכול להיות הכל, אבל העיקר שידע שהוא יהודי, ולא כמו אלה ששולחים את ילדיהם לאוניברסיטאות ולמוסדות תיכוניים בלי שילמדו שום יהדות. אם המורים והמנהלים אינם יודעים מה זה ספר תורה, אז איך ידעו הילדים?! – ונמצא שמשמידים את כלל ישראל. הם מחריבים את כלל ישראל, והם הרודפים את כלל ישראל. הם רודפים! אסור להתחבר עמהם, ואלה שמתחברים עמהם הם רשעים גמורים! רשעים גמורים! צריכים להחרים אותם!⁸⁵

85 הרב אלעזר מנחם מן שך, היא שיחתי: שיחות האחרונות, בני ברק: מ' הרשקוביץ, תשס"ב, עמ' סד-סו.

ולאחר עוד כמה מילות חיזוק נפרד מקהלו ב"דה־קרשצ'נדרו" שהונצח על ידי רושם השיחה:

הקב"ה יעזור שנזכה לגאולה שלמה. אין לי שום כח לדבר, אתם רואים [...] אבל אינני יודע אם אוכל לדבר אתכם יותר, אני רוצה ליפרד מכם, נוכל להתראות עוד הרבה שנים, שנוכל להתועד יחדיו ולהתחזק. תהיו בריאים וברוכים, ותזכו לאריכות ימים ושנים. כוחותי נגמרו, כפי שאתם כבר יכולים לשמוע [...]

במילים אלה סיים את השיחה וירד מן הבמה. ואמנם לאחריה חדל הרב שך לנאום בציבור. זמן לא רב לאחר מכן הוא פרש מפעילות ציבורית,⁸⁶ מיעט להגיע לשיבת פוניבז' – שביתו נמצא במרחק מטרים ספורים ממנה – ונטה לישון שעות רבות. הוא לא מינה לעצמו יורש, אך בשנותיו האחרונות דאג לקדם אל מרכז הבמה הציבורית את הרב יוסף שלום אלישיב מירושלים, ורבים הבינו מכך שהוא מעוניין לראותו כמנהיג. עם זאת, בד בבד, עלתה גם קרנו של מועמד אחר – הרב אהרן לייב שטיינמן, ראש ישיבת פוניבז' לצעירים. ואולם לעת הזאת עדיין לא ניטשו מאבקי הנהגה גלויים בין השניים או בין תומכיהם.

מנחם פרידמן העיר על כך שבהווייתה של החברה החרדית יש מגמות אקומניות, המבקשות לשמור על המסגרות הכלל־חרדיות המאחדות בין ה"חוגים" השונים, ומגמות פרטיקולריות, המבקשות לשמור על עצמאותן של המסגרות הנפרדות של כל "חוג" ו"חוג".⁸⁷ הרב שך מייצג ניסיון לחזק את האוקמניות, אך לא באמצעות קירוב לבבות אמיתי, וולונטרי, אלא באמצעות הנחתות מלמעלה. לדרך זו לא היה כל סיכוי, והיא אכן נכשלה כישלון קולוסלי. החברה החרדית הישראלית שהותיר אחריו הרב שך הייתה מפולגת יותר ומסוכסכת יותר מאי־פעם בעברה. אף שמקצת הסכסוכים הללו נרגעו מעט בשנות הנהגתו האחרונות, עדיין נותרו לא מעט פצעים פתוחים ואף מדממים. ה"חוגים" שהרב שך ביקש

86 אם כי בעצם הימים ההם עוד הספיק להתכתש עם הרב עובדיה יוסף: פנים חדשות 300 (כ"ה באייר תשנ"ד), עמ' 1.

87 למשל בספרו החברה החרדית (לעיל הערה 31), עמ' 18, 145-146.

השלב הרביעי: מנהיגותו של הרב שך והשאיפה למונופולזציה של דעת תורה

להכפיף למרותה של דעת תורה האחת והיחידה לא רק שלא התכופפו לפניה, אלא אדרבה – הם הרימו ראש ויצרו מוקדי סמכות נפרדים, חזקים ועצמאיים יותר מבעבר. כך למשל, שליטתו של הרב עובדיה יוסף על ש"ס ועל היהדות החרדית הספרדית נעשתה כעת שלמה; שליטתו של הרבי מגור החדש, ר' יעקב אריה אלטר, באגודת ישראל הייתה גם היא איתנה מאי-פעם, וזו האחרונה נעשתה שקולה בכוחה לדגל התורה של הליטאים; חב"ד הוכיחה את כוחה הציבורי והאלקטורלי, וגם כאשר התזוית המשיחית שלה הגיעה לשיא, בשנים 1991–1992, היא לא יצאה ממעגל הלגיטימיות של החברה החרדית. עם פרישתו של הרב שך היה למעשה רק מגור אחד שבו ההנהגה הייתה רעועה וזהות מנהיגה לא נקבעה – הליטאים.

במילים אחרות, אם שאיפת המונופול נועדה להשיג אחדות ואחידות של דעת תורה – בפועל הושג ההפך. כל קבוצת כוח "בנתה במה לעצמה"; מועצת גדולי התורה התפרקה; לא פחות מארבע מפלגות חרדיות רצו לכנסת; העיתונות ה"רשמית" התפצלה; רשת החינוך לבנות התפלגה. זרעי הפירוד נזרעו בכל מקום. בסוף תקופת הרב שך, ובעצם גם היום, לא "דעת תורה" מנהלת את החברה החרדית אלא "דעות תורה". אין לך כמעט דעה שלא תוכל למצוא את ה"גדול" שאפשר להיתלות בו. כאמור, הרב שך השאיר אחריו עולם חרדי מפורצל יותר מאי-פעם. הוא ידע זאת וסיים את חייו בהרגשת כישלון. בעיקר ייסר את עצמו על הקמתה של ש"ס, שהייתה בעיניו כגולם שקם על יוצרו.

כישלוננו של הרב שך לא היה מקרי, ובמידה רבה הוא היה מובטח מראש. נראה שרבים בציבור החרדי הבינו זאת גם בתקופה שנחשבה לימי השיא שלו. אמנם נמצאו אז כמה "בני תורה", בעיקר צעירים, שהשתלבה לנוכח העוצמות החדשות שהתפרצו לפתע ממחנם (וגם היום יש המתגעגעים לאותה תקופה סוערת), אך נראה שהרוב המכריע של הציבור החרדי הבין כבר אז שלמהלכו של ראש ישיבת פוניבז' אין סיכוי של ממש להצליח, והוא עתיד להמיט על החברה החרדית נזק עצום. הסיבה לכך פשוטה בתכלית: אותו מבנה מורכב של החברה החרדית, שחברו בו אקומניות ופרטיקולריות, נשען במידה רבה על מוקדי סמכות מוסרית-דתית. סמכות זו, בניגוד לסמכויות של מדינה או של גופים כעין-דיבוניים, איננה ניתנת לאכיפה בכוח הזרוע אלא בכוח העוצמה המוסרית-דתית ובעזרת מנגנוני הכוח החברתיים והפוליטיים הפועלים בחסותה.

לרב שך לא הייתה דרך לאכוף את דעתו על זולתו. החברה החרדית בימיו כבר הייתה גדולה. נגישותם של חברי הכנסת החרדים אל הקופה הציבורית הביאה לכך שלכל מנהיג של קבוצה גדולה כבר היה בסיס כוח פחות או יותר עצמאי. איש מהם לא היה זקוק לרב שך או לכל מנהיג עליון אחר. הנשק היחיד שהיה לו כלפי "חוגים" אחרים הוא דיבור תקיף, ביטחון עצמי ב"אמת" שלו, ומעל הכול – איום מתמיד בפילוג המחנה. לרוב אין בכל אלה כדי לשכנע את הזולת, וכאשר ניצבו מולו מנהיגים בעלי תקיפות וביטחון עצמי שלא נפלו משלו – הם לא גילו כל נכונות לוותר על עמדות שלא השתכנעו בהן ועל מוקדי כוח שאיש לדעתם לא היה מוסמך לפלוש אליהם. למעשה האמין הרב שך, בתמימות, שדי בדיבורו כדי לחולל תמורות, בבחינת "הוא אמר ויהי". בפועל, הוא גילה שלא תמיד היו הכול נכונים להתיישר על פיו.

הרב שך ביקש לחולל מהפכה-זוטא בעולם החרדי, ובמהפכות אפשר להבחין בדגמים שונים של בניית כוח. האייתוללה חומייני, למשל, בנה את כוחה של המהפכה האיראנית בעזרת קואליציה רחבה של מנהיגים ומפלגות, חלקן שונות זו מזו ואף מנוגדות, החל באסלאם המשיחי וכלה בקומוניסטים, מתוך ויתור גמור על "טוהרת ההשקפה" עד להשגת הניצחון המלא; לנין, לעומתו, נהג בדרך ההפוכה: הוא חזר ופילג את תנועת הפועלים הרוסית פעם אחר פעם, עד שנותר עם גרעין קשה, אך איכותי ונאמן, האמון על "טוהרת ההשקפה", ואתו יצא להשגת הניצחון. בעיקרו של דבר, שני הדגמים הצליחו, אך נראה שהדגם של לנין מתאים יותר לתנועה שיש בה ארגון פנימי חזק עם מנגנונים מסודרים ועם כוח אכיפה, ואילו הדגם של חומייני מתאים יותר לתנועות בעלות אופי ספונטני יותר, שכוחן נשען על סמכות מוסרית-חברתית. הרב שך בחר בדגם של לנין, אף על פי שלמציאות שבה חי ופעל התאים יותר הדגם של חומייני. נראה שגם בחירה זו לא סייעה בידו. בתקופה שבה הייתה ליהדות החרדית הזדמנות יוצאת דופן להשפיע על החברה ועל המדינה בישראל, שלא לדבר על שינוי פניה שלה, היא השקיעה את עיקר מרצה וכוחותיה במאבקים פנימיים אינסופיים.

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

במוצאי תקופת הרב שך התבלטו שני אישים חרדים כמועמדים אפשריים לרשתו: הרב יוסף שלום אלישיב מירושלים (נולד ב-1910) והרב אהרן לייב שטיינמן מבני ברק (נולד ב-1914), ראש ישיבת פוניבז' לצעירים. שני האישים הם למדנים צרופים, שעיקר מעייניהם נתונים לסוגיות הגמרא שהם לומדים ומלמדים. שניהם חיים בתנאים צנועים ביותר, שלא לומר סגפניים, בדירות קטנות המרוהטות באביזרים מינימליים, כמעט עתיקים.⁸⁸ אפשר לומר שמעולם לא עמדה בראש המגזר הליטאי מנהיגות מנותקת כל כך מענייני העולם הזה. שני המנהיגים לא היו צעירים, ושניהם לא נחשבו למהפכנים, בלשון המעטה. אולם מבחינת הציפיות שהלכו והתפתחו בעניינם הם ייצגו גישות שונות זו מזו בכל הקשור לשאלות המרכזיות שהעסיקו את הציבור שלהם, ואף את הציבור הכללי, באשר לעתידם של החרדים. בראש ובראשונה עמדה השאלה הגדולה והמכרעת ביותר בכל הקשור לקביעת דרכה של היהדות החרדית בדור הנוכחי (ומן הסתם גם בדור הבא), קרי סוגיית יציאתם של אברכים לשוק העבודה, ובכלל זה שאלת הכשרתם המקצועית. על פי ההערכות שרווחו באותם הימים, הרב אלישיב היה בעל קו שמרני והתנגד לכל שינוי במבנה חברת הלומדים החרדית; לעומתו, הרב שטיינמן נתפס כמי שפתוח להתגמשות בעניין זה וכמי שמתיר לצעירים חרדים ללמוד מקצוע ולצאת לעבודה. יתר על כן, הרב שטיינמן נחשב

88 חלק גדול מן הפרטים הביוגרפיים שלהלן מבוססים על המקורות האלה: על הרב אלישיב: יהושע לוינ [בעילום שם המחבר], השקדן, א, ירושלים: Tuvia's, תש"ע (כרך נוסף צפוי להופיע בקרוב); שלום ירושלמי, "הגאון", מעריב, מוסף סופשבוע, 9.5.2003, עמ' 26-27; ובוויקיפדיה, בערך "יוסף שלום אלישיב": על הרב שטיינמן: אתר בחדרי חרדים: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2538720&forum_id=771. באורח חיים צנוע זה צועדים שני האישים בעקבות מרבית המנהיגים הליטאים שקדמו להם, ובכללם הרב שך.

כמי שאיננו מתנגד לנח"ל החרדי.⁸⁹ אמנם הוא לא התבטא בעניין זה בפומבי (גם הרב אלישיב נמנע מכך), אך השמועות גרסו ששתיקתו בעניין זה מבטאת הסכמה. להכרעה בשאלה מי יהיה "גדול הדור" הבא של הליטאים הייתה אפוא השפעה מעשית חשובה ביותר.

בשל החלל המנהיגותי שהותיר אחריו הרב שך, ומשום שלא סימן במפורש את יורשו, היו לשני המועמדים סיכויים סבירים לזכות בכתר ההנהגה. שניהם לא גילו פעלתנות יתרה בהשגת המעמד, אך לשניהם היו פעילים ועסקנים שנלחמו בעבורם במרץ, ושניהם נהנו מתמיכה ציבורית נרחבת. בסוף שנות התשעים של המאה העשרים פרחו במגזר החרדי בורסת ההימורים, וגם העיתונות החילונית נגררה אחריה ושימשה לעתים כלי בידי המחנות, מכתירה פעם את זה ופעם את זה, בהתאם למקורות המגמתיים שהזינו אותה. לפחות לזמן מה נראה היה ששתי אפשרויות ההנהגה שקולות. אלא שמצב זה, שהיה כשלעצמו חדש למדי, פָּתַח פְּתַח לאפשרות שלישית – למגזר הליטאי לא יקום מנהיג אחד, אלא שני האישים ישמשו במקביל.

אפשרות שלישית זו אף התממשה למשך כמה חודשים, שבהם שימשו שני המנהיגים בנפרד. מבחינות מסוימות היה לה סיכוי לא רע להוסיף ולהתקיים: התרסקותה של הגישה המונופוליסטית מבית מדרשו של הרב שך הביאה לכך שהמגזר הליטאי היה מבוזר יותר מבעבר. ודוק: מבנה מבוזר זה איננו זר לרוחה של החברה החרדית. במגזר החסידי רווח דגם דומה כבר מאות בשנים, ודומה לו התקיים גם אצל הליטאים בשנות השישים של המאה העשרים, כך שלא הייתה בו צרימה קשה. ולבסוף, שני האישים לא עסקו כלל בענייני "השקפה" ואידאולוגיה, ולכן היה אפשר לצפות שביזור כזה לא ייצור מתח רעיוני של ממש.

89 כמה חיבורים הופיעו לאחרונה על גודר זה: זאב דרורי, בין אמונה לצבא: גודר הנח"ל החרדי – סיכויים וסיכונים, ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות, תשס"ה; ובקיצור אצל הנ"ל, "גודר הנ"ל החרדי – סיכויים וסיכונים", בתוך: עודד ישראלי וישראל רוזנסון (עורכים), חיל ברוח: ביטחון ומחשב חינוכית בתקומת ישראל, מוגש לחיים ישראלי בהגיעו לגבורות, ירושלים: משרד הביטחון, תשס"ט, עמ' 380-399; דוד זולדן, חרדים לגורלם, תל אביב: משכל, תשס"ט. מאמרו של דרורי בוחן את הסוגיה בעיקר מנקודת מבטה של המדינה, ואילו ספרו של זולדן – מנקודת מבטם של הלוחמים; שניהם כמעט שאינם נוגעים בשאלת עמדותיה של המנהיגות החרדית.

ואולם בפועל לא כך היה. בתוך זמן קצר התבססה מנהיגותו של הרב אלישיב כמנהיג העליון של המגזר הליטאי, והרב שטיינמן נדחק במידה רבה הצדה. בטרם נוסף לבחון את הסיבות למצב שנוצר ואת אופי מנהיגותו של הרב אלישיב, ראוי להתעכב מעט על המשמעויות של דרך הביזור ומתוך כך להבין גם את משמעות זניחתה. מכיוון שהחברה החרדית מאמינה במנהיגותם של ה"גדולים", כל יהודי חרדי המבקש לקדם מהלך ציבורי כלשהו חייב להתלות בדעת תורה. כל פריצה שמבקש אדם לפרוץ באתוס החרדי השמרני תוביל תמיד לשאלה: "מי פסק לך?", ואם אין בידו מקור מוסמך – מהלכו נתפס מינה וביה כלא לגיטימי. העובדה שבראש המגזר הליטאי ניצב מנהיג עליון אחד, משמעותה שמנהיגים רבניים נמוכים יותר כופפים את ראשם לפניו כדי שלא להסתבך ב"מחלוקות". גם אם יקדמו מהלך חריג – יעשו זאת בשקט ובצנעה ולא ינסו להצדיק אותו עקרונית אלא יציגו אותו כסטייה שבליית ברה, בכחינת "בדיעבד" ולא "לכתחילה".

ואולם אילו נוצר במגזר הליטאי מצב שבו שני מנהיגים משמשים בעת ובעונה אחת, הייתה נוצרת מציאות שבה כל אדם ממגזר זה רשאי "לעשות לו רב" על פי הבנתו. כמובן, לא הייתה זו בחירה דמוקרטית במלוא מובן המילה, שהרי המנהיגים אינם עומדים לבחירה של ממש, אך הייתה זו בלי ספק הגדלה של טווח הבחירה העומד לפני הפרט. פלורליזם בסגנון המערבי לא היה נוצר כאן, אך פלורליזם מצומצם, בסגנון חרדי, יכול היה להיווצר. ואולם גם לפלורליזם מעין זה יש להתייחס בעירבון מוגבל, שהרי בשלב כלשהו הנאמנויות היו מתקבעות וסביר להניח שקשה היה יותר לעבור ממחנה למחנה.

אילו נוצר ביזור, ולו רק חלקי, גם בעולם הליטאי, ייתכן שהתפלגות התמיכה הציבורית בשני המנהיגים הייתה על בסיס של הערכה או הזדהות השקפתית (עד כמה שאפשר לדבר על "השקפה" אצל שני האישים שעמדו בראש המגזר הליטאי), אך סביר להניח שבתוך זמן קצר היה המגזר הליטאי מאמץ את הדינמיקה החסידית בכל הנוגע לנאמנות למנהיג ולחצרו.⁹⁰ משמעות

90 אכן, כדאי להשוות את הדברים לעולם החסידי: במגזר זה יש חסידויות רבות, שבראש כל אחת מהן עומד רבי (אדמו"ר) העומד בראש "חצר" ו"מוסדות". עקרונית אין כל מניעה לעבור מאדמו"ר אחד למשנהו, וצעד כזה איננו נחשב כבלתי לגיטימי. חסידים עושים לעתים מעברים כאלה, בעיקר כאשר הרבי הקודם נפטר ויורשו איננו אהוד

הדבר היא שנקודת ההכרעה הייתה מתקיימת בשלב הראשון, שבו היו נקבעים ההשתייכויות ויחסי הכוחות, ואחר כך היה חופש הבחירה הולך ומצטמצם. אלא שכל התיאור הזה נותר בסופו של דבר היפותטי לחלוטין. נראה שהמגזר הליטאי בנוי במידה רבה יותר למנהיגות ריכוזית, וכפי שציינתי, בסופו של דבר נפלה הכרעה: הרב אלישיב הוכר כ"פוסק הדור" ובעצם כמנהיגו העליון של מגזר זה.

מיהו הרב אלישיב, ומהי דרכו בהנהגה? ר' יוסף שלום אלישיב נולד בליטא בשנת 1910. בשנת 1924 עלתה משפחתו ארצה והתיישבה בשכונת מאה שערים. ראש המשפחה היה סבו, הרב שלמה אלישיב, בעל "לשם שבו ואחלמה", שנודע כאחד מגדולי המקובלים. הוא הטיל על נכדו הצעיר את מלאכת הכנת כתבי הקבלה שלו לרפוס, ומכאן רווחת השמועה שהרב אלישיב מצוי גם בעולמה של חוכמה זו, אך ספק אם יש בה ממש. בעיקרו של דבר, הוא למד בעיקר ש"ס ופוסקים, וגם בלימוד זה רכש את ידיעותיו בעיקר בכוחות עצמו ולא במסגרות ממוסדות. ככל הידוע הוא אף לא קיבל סמיכה רשמית לרבנות. הוא היה מוכר בעיקר כמתמיד יוצא דופן היושב ולומד לבדו, מנותק כליל מענייני העולם הזה. בשנת 1930 נשא הרב אלישיב לאישה את שיינה-חיה, בתו של הרב אריה לויין, שכונה "אבי האסירים" בשל דאגתו האבהית לאסירי המחנות הציוניות. מסדר הקידושין היה הרב הראשי לארץ ישראל, הרב אברהם יצחק קוק. מנישואין אלה נולדו לרב אלישיב שנים עשר ילדיו (שניים מהם נפטרו בילדותם המוקדמת). גם לאחר נישואיו המשיך הרב אלישיב ללמוד בהתמדה ולהקדיש את זמנו לתורה, ואשתו עסקה בענייני העולם הזה. לפי שמועה רווחת, הוא לא זכר היטב אף את שמות ילדיו. קשריו של הרב אלישיב עם הרב לויין ועם

עליהם. ואולם ברוב המכריע של המקרים חסידים ממשיכים את השתייכותם לחצר באופן כמעט אוטומטי, במיוחד כשמדובר בחסידויות לא קטנות. מלבד העובדה שהם מפתחים יחס רגשי של מחויבות ל"גזע הקודש" (שושלת האדמו"רים), מדובר גם באינטרסים כלכליים ובקשרים חברתיים: החסיד הממוצע נולד בחסידות מסוימת, הולך ל"חרד" של אותה חסידות, משם עובר לשיבה הקטנה, לשיבה הגבוהה, נושא אישה ולבסוף לומד בכלל – מן הסתם אף הוא של אותה חסידות. החצר תומכת בו כמעט בכל צרכיו, והרבי מדריך אותו בכל צעדיו. כמעט כל חבריו הם אלה שעברו מסלול דומה לשלו, ואתם הוא נפגש ב"שטיבלאך", ברחוב, בשעות שמחה ובשעות אבל. המעבר מחצר לחצר מציב אפוא קושי רגשי, חברתי ומעשי-כלכלי גם יחד.

הרב קוק הציבו אותו בקרכתם של חוגים דתיים-ציוניים בירושלים של אותם הימים. קשרים טובים אלה המשיכו להתפתח גם עם יורשו של הרב קוק בכהונת הרב הראשי לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הרצוג, שהעריך מאוד את הלמדן הירושלמי הצעיר. אולם הרב אלישיב לא נטה להזדהות פוליטית ברורה ויצר קשרים טובים גם עם אישים מן המחנה האנטי-ציוני, ובעיקר עם הרב זליג ראובן בנגיס, שלימים עמד בראש הבר"ץ של "העדה החרדית" המתבדלת (אף שהחזיק בעמדות אידאולוגיות פחות קיצוניות משלה).

בתחילת דרכו התמנה הרב אלישיב לרב העיר רמלה, אך בתוך זמן קצר עבר לכהן כדיין בבית הדין הרבני הגדול. מינויו התאפשר הודות להתערבותו של הרב הרצוג, שפטר אותו מן הדרישות הפורמליות למינוי, דוגמת סמיכה לרבנות ולדיינות. הרב אלישיב השתלב אפוא בלב לבו של הממסד הדתי-ציוני. גם כאשר יצא "גדול הדור" של היהדות החרדית, הרב מבריסק, ר' יצחק זאב סולוביצ'יק, נגד "היכל שלמה" וקרא שלא לשתף פעולה עם המוסד, לא פרש הרב אלישיב מתפקידו. לימים, כאשר נדרש להסביר זאת, השיב כי הוראת הרב מבריסק לא כוונה אליו.⁹¹ סתם ולא פירש.

המפנה בחייו של הרב אלישיב אירע בראשית שנות השבעים של המאה העשרים. ב-1972 התמנה הרב שלמה גורן לרב הראשי לישראל. באותם הימים רגשה הארץ בעקבות פרשת האח והאחות – חנוך ומרים לנגר – שבית הדין הרבני הכריז עליהם כממזרים ופסל אותם לחיתון עם יהודים מן השורה. על פי השמועות, הבטיח הרב גורן לראש הממשלה דאז גולדה מאיר כי אם וכאשר יתמנה לרב הראשי יתיר את השניים מממזרותם. זמן קצר לאחר שנתמנה לכהונה הרמה, בנובמבר 1972, הוציא הרב גורן פסק דין הקובע כי אביהם של השניים, שנולד כפולני לא יהודי, לא התגייר, ואף אם התגייר – גיורו איננו תקף מבחינה הלכתית, ולפיכך דין ממזרות איננו חל על ילדיו.⁹² החרדים רעשו על פסק דין זה וכינו את הרב גורן "מתיר הממזרים". הרב אלישיב היה שותף לביקורת,⁹³ וזמן קצר לאחר מכן התפטר במחאה ממשרתו בבית הדין הרבני הגדול. התפטרות זו

91 לויץ (לעיל הערה 88), עמ' 133.

92 הרב שלמה גורן, פסק הדין בענין האח והאחות, יהודה גור אריה (מהדיר), ירושלים: הרבנות הראשית לישראל, תשל"ג.

93 חתימתו בצד חתימת גדולי תורה אחרים: הרב שך (לעיל הערה 25), ו, תרסה, עמ' עח.

ביטאה את התרחקותו מחוגי הציונות הדתית, שהחלה כנראה כבר זמן רב קודם לכן. הציבור החרדי העריך את מהלכו, וקרנו הלכה ועלתה. בדומה לאישים אחרים שחצו את הקווים מן הציונות הדתית אל החרדיות, גם הרב אלישיב "הרוויח" מן המהלך הכרה רבה יותר בגדולות התורנית ובסמכות רבה מכפי שיכול היה אי-פעם להעלות על דעתו בחברה הדתית-ציונית. רק החרדים הקיצונים מירושלים, שהרב אלישיב מתגורר בקרבם, זוכרים לו עד היום את ה"כתם" בעברו ומכנים אותו בזלזול "מזרחניק" (איש המזרחי, כלומר דתי-ציוני), בעיקר כאשר הוא מעז להביע עמדות הנתפסות בעיניהם כפשרניות.

ככלל, פסיקתו ההלכתית של הרב אלישיב היא שמרנית, עם נטייה ברורה להחמרה.⁹⁴ פסקיו נכתבו במרוצת השנים במכתבים ובמאמרים תורניים, ורק עם עלייתו לגדולה כונסו מקצתם לכרכים עבי כרס שהוכתרו בשם "קובץ תשובות". גם שיעוריו בבית המדרש "תפארת בחורים" כונסו לקובצי "הערות" למסכתות שלימד. "אני רזה, יש לי כתפיים צרות [...] , אין לי הכוח לשנות" – הוא נוהג לומר לפונים אליו, על פי אחת העדויות.⁹⁵ בשנת תשל"ד עדיין פסק הרב אלישיב כי מלחמת יום הכיפורים היא "מלחמת מצווה" מדין "עזרת ישראל מיד צר" (על פי הרמב"ם, הלכות מלכים ה, א)⁹⁶ – עמדה האופיינית לאסכולת הפסיקה הדתית-ציונית יותר מלזרם החרדי (וממילא לא ייפלא שהעורכים החרדים של קובץ תשובותיו לא שילבו תשובה זו בתוכו). ספק אם היום היה מורה כך. גם בשאלת היחס לחילונים עמדתו מחמירה. בניגוד לקו הדומיננטי בהלכה האורתודוקסית במאה העשרים, הרואה בחילונים של זמננו "תינוקות שנשבו" ולפיכך דן אותם כחוטאים מאונס, הוא קבע כי החילונים בימינו הם בגדר "מומרים", שדינם כגויים,⁹⁷ ויין שנגעו בו הופך ליין נסך. בשל מעמדם זה עולה גם ספק אם מותר לצרפם למניין.

94 לדיון על פסיקתו של הרב אלישיב: אברהם (רמי) ריינר, "קווים לדרכו ההלכתית של הרב יוסף שלום אלישיב", אתר האינטרנט של המרכז הבינ-לאומי למחשבת ישראל על-שם גולדשטיין-גורן, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב: <http://hsf.bgu.ac.il/cjt/> files/electures/Rabb-Elyashiv I.htm ; אדם ברוך, "שישי", מעריב, 9.11.2001.

95 ירושלמי (לעיל הערה 88), עמ' 28.

96 הרב יצחק גרינשפן (שילת), באורין דאשא, ירושלים: דפוס צור אות, תשל"ד, עמ' 91.

97 הרב מנחם אדלר, בינה ודעת: הלכות מחללי שבת בזמנינו ובירור גרדי תינוק שנשבה, ירושלים: הוצאת המחבר, תשס"ח, בירורי הלכה, סימן ב, עמ' תקלד.

מאז פרישתו מבית הדין הגדול ואילך קודם הרב אלישיב בהדרגה עד להנהגה הרוחנית של המגזר הליטאי. אף שבשלב זה של חייו לא פרסם אפילו ספר אחד ואף שעיקר תורתו שבכתב הופיעה בפסקי דין, במאמרים תורניים ובמכתבי תשובה, הוא הוכר בהדרגה כאחד מגדולי התורה שבדור. בשנת 1988, כאשר פרש הרב שך מאגודת ישראל והקים את דגל התורה, הוא הזמין את הרב אלישיב להצטרף אל מועצת גדולי התורה של התנועה החדשה. הרב אלישיב הופיע לישיבות המועצה, אם כי סירב לקבל מעמד רשמי של חבר בה, וכפי שצינתי לעיל, בהדרגה החל הרב שך להוציאו אל המרחב הציבורי. עוד בחייו של ראש ישיבת פוניב'ד הוא החל לנקוט עמדה בשאלות ציבוריות, אך רובן נגעו לפוליטיקה המקומית ולא הארצית. מתוך החלטותיו בתקופה זו בולטת ההסכמה שהחרדים יתמכו במועמדותו של אהוד אולמרט לראשות עיריית ירושלים במרוץ נגד טדי קולק (1993). על פי השמועה הרווחת בציבור החרדי, בפגישתו האחרונה עם הרב שך אמר לו ה"ראש ישיבה": "ווען ס'איז וועט קומען א צייט אז איך וועל ניט קענען פירן – דו דארפסט פירן [כשיגיע הזמן שבו לא אוכל יותר להנהיג – תצטרך אתה להנהיג]"⁹⁸.

בשנת 1994, כאשר הרב שך כבר מיעט להתערב בענייני ציבור, התפתח עימות בלתי צפוי בינו לבין יורשו המיועד.⁹⁹ העיר החרדית החדשה קריית ספר (מודיעין עילית), שמרבית תושביה היו ליטאים, ביקשה לה רב. הרב אלישיב תמך במועמדותו של הרב שמחה קסלר, ואילו הרב שך – במועמדותו של הרב שלמה זלמן גרוסמן. המינוי הרשמי ניתן לרב קסלר, ובטקס ההכתרה נכחו גדולי תורה ובהם ר' חיים קנייבסקי (בנו של הסטייפלר) ור' אהרן לייב שטיינמן. על פי אחת העדויות, תלמידי הרב שך קרעו קריעה בזמן הטקס, לאות אבל.¹⁰⁰ לבסוף התגלגל העניין גם לפתחו של בית הדין הרבני – מוסד "ציוני" שהחרדים אינם נזקקים לו.¹⁰¹ לראשונה היה נראה שחלק גדול מן הרבנים הליטאים מביעים

98 מובא גם אצל ירושלמי (לעיל הערה 88), עמ' 32. השימוש בגוף שני יחיד (ולא רבים, כמקובל בידיש) מציין כאן קרבה וידידות, ולא זלזול.

99 דיווחים על עימות בין השניים נשמעו כבר בשנת 1992, אך לא ברור מה מידת אמיתותם: פנים חדשות 207 (ד' בסיון תשנ"ב), עמ' 1.

100 פנים חדשות 313 (ה' באלול תשנ"ד), עמ' 1.

101 דב אלבוים, "סכסוך בין הרב שך לרב אלישיב הגיע לבית הדין הרבני", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 9.8.1994; פנים חדשות 324 (ט"ו בכסלו תשנ"ה), עמ' 1.

תמיכה גלויה בעמדה המנוגדת לזו של הרב שך. זמן קצר לאחר פרשה זו החל הרב שך להסתגר בביתו, נמנע מלקבל מבקרים ושמר על שתיקה בענייני ציבור. בציבור החרדי נפוצו שמועות על אסונות למיניהם שהחלו לפקוד את היישוב קריית ספר ואת תומכיו של הרב קסלר, והיו מי שייחסו זאת ל"קפידא" של הרב שך.¹⁰² רק לקראת הבחירות של 1996, שכללו גם בחירה אישית לראשות הממשלה, יצא מגדרו וקרא להצביע עבור בנימין נתניהו.

כאמור, בתקופת "בין השמשות" של שלהי ימי הרב שך הנהיג הרב אלישיב את המגזר הליטאי בצד הרב שטיינמן. שני האישים הובילו במשותף את מהלך הצטרפותה של סיעת יהדות התורה לממשלת השמאל בראשות אהוד ברק (1999).¹⁰³ הייתה בכך סטייה מן הקו שהוביל בשעתו הרב שך. זה התנגד כזכור להצטרפות החרדים אל ממשלת רבין ("ממשלת השמר" בפי יתד נאמן) מאחר שתיק החינוך הופקד בידי שולמית אלוני ממרצ. כעת הופקד תיק החינוך בידי איש מרצ אחר, יוסי שריד, אך הרבנים הסכימו להצטרף לקואליציה לאחר שהובטח להם כי החינוך החרדי יוצא מידיו של השר החדש.

באוגוסט אותה שנה (1999) מונתה ועדת טל, והיא החלה לדון בשאלת גיוסם של בני הישיבות לצה"ל. בעולם החרדי נטו כמה מן הרבנים להימנע משיתוף פעולה עם הוועדה, אך לבסוף הובהר כי אין מנוס מכך, לנוכח החשש שבג"ץ יגיע להחלטות קשות עוד יותר ממנה. הנציג החרדי הבכיר ביותר בוועדה היה ראש עיריית בני ברק, הרב מרדכי קרליץ, בנו של הרב נסים קרליץ (מחשובי רבני בני ברק), שנחשב מקורב לרב שטיינמן. דוח הוועדה קבע את ההסדר ששימש לימים בסיס לחוק טל, שהתקבל בכנסת ביולי 2002. על פי ההסדר, צעירים חרדים יקבלו בשנתם ה-22 אפשרות לשנת הכרעה שבה יוכלו לבחור בין המשך לימודיהם בישיבה לבין יציאה לשירות צבאי מקוצר או שירות לאומי אזרחי, ולאחריו יוכלו להצטרף לשוק העבודה. הרב שטיינמן הביע תמיכה בהסדר המוצע, ואילו הרב אלישיב התנגד לו, אם כי לא יצא למאבק תקיף על כך, והיו

102 רב אלכובים, "סיפורי נסים על הרב שך", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 17.1.1995.
 103 יצוין כי בפברואר אותה שנה קיימו החרדים את "הפגנת החצי מיליון" נגד בית המשפט העליון ו"הריקטורה השיפוטית" שלו. את ההפגנה ארגן חבר הכנסת לשעבר מנחם פרוש.

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

מי שראו בכך הסכמה שבשתיקה. חוגים קיצוניים, במיוחד מקרב קנאי ירושלים, חירפו וגידפו את שני גדולי התורה הליטאים ואת העסקנים הפועלים מטעמם. בשיא המאבק הפנים-חרדי הציתו קנאים את משרדי דגל התורה בירושלים.¹⁰⁴ עיקר השטנה כוונה נגד הרב שטיינמן. אף שבשנים האחרונות השפעתם של חוגים אלה על הציבור החרדי המרכזי איננה רבה, היה בכך כדי להחליש מעט את מעמדו.

הבדלי הגישות בין שני גדולי התורה עלו גם בהקשרים אחרים. באוקטובר 2001 – שבועות אחדים לפני פטירתו של הרב שך – אושרה אמנת כנרת, שהייתה אמורה לשמש מסמך הסכמה בין כל חלקי הציבור היהודי בישראל בכל הקשור לעקרונות יסוד של החיים הציבוריים במדינה. מטעם החרדים ישב בפורום האמנה ר' מרדכי קרליץ הנזכר. האמנה קבעה בין השאר כי "למסורת היהודית יש מקום חשוב בפרהסיה ובהיבטים הציבוריים של חיי המדינה, אולם אל למדינה לכפות נורמות דתיות בחיי הפרט".¹⁰⁵ הרב אלישיב הביע התנגדות לאמנה ולעצם ההידברות עם החילונים, ואילו הרב שטיינמן לא התבטא בפומבי ושתיקתו התפרשה כתמיכה, בייחוד על רקע העובדה ש' מרדכי קרליץ נחשב לאיש אמונו. יתד נאמן תקף את האמנה במילים בוטות.

עם זאת, כבר באותם ימים החלו להתגלות אצל הרב שטיינמן סימני התקפלות. הוא, שהיה אחד המנהיגים החרדים היחידים שגילו פתיחות כלפי הנח"ל החרדי, הבהיר כעת מחדש את עמדתו והודיע שמסגרת זו איננה ראויה לנוער החרדי הטוב אלא ל"פורקי עול".¹⁰⁶ גם במאבק נגד האינטרנט ונגד הטלפונים הסלולריים (שנפסלו משום שהם מאפשרים גלישה ברשת) התייצב הרב שטיינמן בין ראשי הלוחמים.¹⁰⁷

104 רמי חזות, "הוצתו משרדי דגל התורה", ידיעות אחרונות, 28.7.2002.

105 אמנת כנרת, סעיף 9. לנוסח האמנה: "אמנת כנרת", אתר חופש:

www.hofesh.org.il/yoman/02/amanat_kinneret.html

106 גיא מיטל, "אחד מגדולי הרבנים: הנח"ל החרדי נועד לפורקי עול", ידיעות אחרונות, 22.7.2001.

107 חיים לוינסון, "הרבנים נגד מהפכת הסלולרי", ידיעות אחרונות, 13.1.2004; חיים לוינסון ושואל גולן, "רבנים נגד 'הטומאה הסלולרית'", ידיעות אחרונות, 7.12.2004; משה רונן ויהודה שוחט, "מלחמה כהלכה", ידיעות אחרונות, 15.12.2009.

ב־2 בנובמבר 2001 נפטר הרב שך. כאמור, זמן לא רב לאחר פטירתו הובהר כי הרב אלישיב הוא יורשו בהנהגת הציבור הליטאי. הביטוי הסמלי לכך היה העובדה שיתד נאמן החל לכנותו בתואר "מרן" השמור לגדול הדור. עד אז היה תואר זה שמור רק לרב שך, וזה האחרון "שודרג" לאחר פטירתו לתואר רם ממנו – רשכבה"ג (רבן של כל בני הגולה). גם בציבור בני התורה הליטאים היו מי שהתייחסו באירוניה אל משחקי התארים של הביטאון, ויותר ויותר קולות טענו כי העיתונות ה"רשמית" איננה רק שופרם של גדולי התורה (כפי שהיא טוענת) אלא גם מכתירתם.

הרב אלישיב התגלה כמנהיג אפרורי במידה שהציבור הליטאי לא היה רגיל לה בשנים שלפניו. בניגוד בולט לקודמו בהנהגה, הוא לא הופיע בציבור, לא דרש בענייני "השקפה", לא הציג משנה רעיונית מעבר לארבע אמות של הלכה ונשאר בעיקר בין קירות ביתו הצנוע ברחוב חנן שבפאתי שכונת מאה שערים. לאמיתו של דבר, לא היה בכך חידוש רב: מרבית מנהיגי המגזר הליטאי שקדמו לו – החזון איש, הרב מבריסק והסטייפלר – נהגו בדרך דומה, והרב שך הוא שסטה ממנה. אך לאחר ימי הרב שך הסוערים היה בכך שינוי סגנון בולט לעין. מרבית המנהיגים של המגזר הליטאי היו למדנים מן הסוג הישיבתי, העיוני, ולא אנשי הלכה מעשיים הפוסקים בשאלות קונקרטיות. אולי מן הבחינה הזאת היה אפשר לצפות כי הרב אלישיב יהיה מחובר יותר לבעיות היום־יום המעשיות, אך בתוך זמן קצר התחוור שאין לו מגע רב יותר עם ענייני דיומא של הציבור מן המנהיגים שבאו מעולם הישיבות ומן הלימוד העיוני המופשט. הרב שטיינמן, לעומתו, התבלט בפתיחותו לציבור. הוא הרבה לקבל פונים, חילק עצות ואף ברכות, ובעיקר היה מעורה בשאלות חינוך, בכללן חינוכם של ה"שבכניקים" (נוער השוליים החרדי).

מכיוון שהרב אלישיב איננו איש מעשה, התמלא החלל על ידי אחרים. סביב הרב הירושלמי הישיש התפתחה תרבות חצר בזעיר אנפין, ושורה של עסקנים פעילים שהקיפו אותו ניווטו למעשה את הכרעותיו. הדומיננטי ובעל ההשפעה הרבה ביותר היה הרב יוסף אפרתי, שגם לו היה רקע דתי־ציוני אך התחרר בצעירותו. לצדו פעלו מקורבים רבים אחרים, מקצתם בני משפחה ומקצתם עסקנים זריזים שביקשו להתקרב אל מוקד קבלת ההחלטות. בחלוף השנים הלך וגבר כוחו של הנכד, הרב אריה אלישיב, שנעשה למוציא ולמביא ב"חצר".

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

מנגנון קבלת ההחלטות בסביבת הרב הישישי איננו ברור לגמרי. בשאלות ה"גדולות" הוא מרבה להתייעץ עם המעגל הסובב אותו, אך בשלל יוזמות והצעות המובאות לפניו הוא מחליט בעצמו, על סמך בירורים שהוא עורך עם היוזמים והמצייעים עצמם. מאחר שעיקר מעייניו נתונים ללימוד התורה, ספק רב אם הוא אכן יורד לפרטים, ולעתים נדמה שכל יוזמה המוצגת לפניו מקדמת ערכים חיוביים זוכה לתמיכתו ולברכתו. ברור למדי שהוא איננו מתעניין באמת בכל הנושאים הציבוריים, ולמרבית המאבקים שבהם היה מעורב הוא נגרר.

כך נוצר במנהיגות הליטאית מבנה פוליטי חדש, אך לא לגמרי יוצא דופן: את ההילה הסמכותית מעניק "גדול הדור", אבל קבלת ההכרעות בפועל בשאלות כבודות המשקל מנווטת על ידי עסקנים ואנשי חצר. לתופעה זו היו תקדימים במנהיגות החרדית. מנהיגים רבניים בעלי השפעה היו עטופים לא אחת במעגל של מקורבים למיניהם שזכו בכינוי הלעג "גיחזים" (על שם גיחזי, נערו של אלישע הנביא, שפעל ככיכול בשם אדונו אך דאג לטובות הנאה חומריות בניגוד לדעתו של זה; מלכים ב, ה). תופעות כאלה ידועות עוד מהימים שלפני השואה, וגם את החזון איש, הרב מבריסק, הסטייפלר והרב שך הקיפו עסקנים ואנשי חצר. ברם נראה שאצלם עדיין היה מדובר בתופעה מוגבלת ובלתי מאורגנת. בעבר ה"גדולים" עצמם גילו זהירות רבה יותר במעורבות בענייני השעה, ויותר מכול – התקשורת בימיהם הייתה מפותחת פחות, וההתעניינות התקשורתית בדינמיקות הפנימיות של הציבור החרדי הייתה מועטה ביותר, כך שהמונים לא יכלו לדעת הרבה על מעגלים אלה ועל דרכי פעולתם. כעת, בתקופת מנהיגותו של הרב אלישיב, הגיעה התופעה לשיאה, וגם נודעה ברבים יותר מאי-פעם. לנוכח הדברים הללו אפשר לקבוע כי השלב הנוכחי בהתפתחותה של דוקטרינת דעת תורה הוא השלב הטכנוקרטי: הגורמים שנועדו בעיקרם לביצוע הוראותיו של "גדול הדור" הפכו בפועל לאלה שעל פיהם מתנהל המנגנון.

מאחר שהרב אלישיב לא ביסס לעצמו "השקפה" חד-ממדית מוצקה, הוא היה יכול לנקוט קו גמיש ופרגמטי יותר בדרכו הציבורית. כמה ממאבקיו הסוערים ביותר של הרב שך בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים נראו עתה נחלת העבר. ראש לכל אלה – המאבק נגד חב"ד. הרב אלישיב לא היה מצוי מעולם במאבק זה. הוא לא הצטרף אליו גם בתקופת הנהגתו של הרב שך וקל וחומר בתקופת מנהיגותו שלו, כאשר הרבי מלובביץ' שוב לא היה בין

החיים והתזוזה המשיחית של חב"ד נראתה מאיימת פחות מבעבר. גישה מתונה זו באה לידי ביטוי בולט כאשר הוא נדרש להכריע אם מותר לבנות מקווה על פי שיטת חב"ד בפתח תקווה. אף שהרב אלישיב איננו מקבל את השיטה החב"דית, הוא פסק שמותר לבנות מקווה כזה וממילא הכיר בו כמקווה כשר, לכל הפחות בדיעבד.¹⁰⁸ כזכור, הרב שך כינה את חסידי חב"ד "בני הנידה" משום שאמותיהם טבלו במקווה מסוג זה. יש לציין כי גם מתחרהו של הרב אלישיב, הרב אהרן לייב שטיינמן, התייחס בפתיחות רבה יותר לחב"ד לאחר עידן הרב שך.¹⁰⁹

גם יחסיו עם חסידות גור היו שונים מאלה של הרב שך. למן שנת 1996 עומד בראש חסידות זו ר' יעקב אריה אלטר, בנו של הרב שמחה. מנהיגה של החסידות הגדולה ביותר ומנהיג העליון של הליטאים נתונים כמעט בהכרח במצב של תחרות מתמדת, אך שני האישים נוטים בדרך כלל להימנע ככל האפשר מעימותים ולהגיע לפשרות. נראה שהרגשת הטראומה של ימי הרב שך עדיין עומדת באוויר, ואיש אינו מעוניין בכך שתישנה מערכת היחסים העכורה בין חסידים לליטאים שאפיינה את אותם הימים.

יחסו של הרב אלישיב לש"ס היה מסויג מאז ומעולם, וישנן עדויות לכך שאין הוא רוחש כבוד לרב עובדיה יוסף. ברם גם עם ש"ס הוא נמנע בדרך כלל מלהיכנס לעימותים חזיתיים.¹¹⁰ על פי הדיווחים, אריה דרעי מתייעץ אתו לעתים, ו"פוסק

108 "הרב אלישיב תמך במקווה חב"ד", שטורעם.נט: כל חב"ד יודעת, ט"ו בניסן תשס"ח: www.shturem.net/index.php?section=news&id=25321

109 נראה שבעבר ביקשו מקורביו שלא לשוות לו דימוי של מתינות כלפי חב"ד ומשום כך לא אפשרו את כניסת רבני חב"ד אליו ("משלחת חב"ד, לא הורשו להכנס לגרא"ל שטיינמן שליט"א", בחדרי חרדים, 17.12.2008: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2538167&forum_id=771), אך כעבור זמן לא רב הוא נפגש עם אחד ממנהיגי חב"ד כיום, הרב יואל כהן ("הרב יואל כהן נפגש עם הגרא"ל שטיינמן בביתו!", בחדרי חרדים, 2.12.2009): www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2727281&forum_id=771 על כך הוא זכה לתגובות זועמות מצד הקנאים – "פשקווילים בירושלים נגד הגרא"ל שטיינמן בעניין החויר", בחדרי חרדים, 21.12.2009:

www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2735056&forum_id=771
110 בשנת 1992, עוד בטרם תפס את הגה ההנהגה, עדיין נרשם עימות חריף בינו לבין הרב עובדיה: פנים חדשות 214 (כ"ג בתמוז תשנ"ב), עמ' 1.

הדרור" הוא שהורה לו בשעתו להימנע מהקמת מפלגה חדשה, לא ערתית.¹¹¹ עמדותיו הפוליטיות של הרב אלישיב בענייני חוץ וביטחון נחשבות בדרך כלל לקרובות לאלו של הרב שך, דהיינו תומכות עקרונית בפשרה טריטוריאלית עם הערבים, אך נראה שיש אצלו מידה רבה יותר של סולידריות עם הציונות הדתית ועם המתנחלים, מאחר שהוא מגלה אהדה רבה יותר להתיישבות חרדים ביהודה ובשומרון ומתנגד לחלוקה מחדש של ירושלים.

זמן קצר לאחר פטירת הרב שך התגלעה בישיבה שבראשה עמד "מחלוקת" גועשת שפילגה את הציבור הליטאי.¹¹² מדובר בסכסוך ירושה אישי בעיקרו, לא אידאולוגי, שהחל (כפי שראינו) עוד בימי חייו של ה"ראש ישיבה", אך נתלוו לו גם סממנים רעיוניים. כזכור, ישיבת פוניבז' התפלגה לשני מחנות: מחנה אחד בראשות ר' שמואל מרקוביץ' (ולצדו ר' אשר דויטש), שנחשב ממשיך דרכו של הרב שך, ומחנה אחר בראשות ר' ברל פוברסקי, שנתמך על ידי משפחת כהנמן. עם השנים הצטרפו אל מחנה זה גם כמה מן המתונים שבקרב תומכי הרב שך שהתאכזבו ממחנה יורשיו מסיבות כאלה ואחרות. כבר בשלהי ימיו של הרב שך עברה המחלוקת אל שורות התלמידים, והם נחלקו לשני מחנות שנודעו בכינויים שהדביקו איש לרעהו: תומכי הרבנים פוברסקי וכהנמן נקראו "השונאים", ואילו תומכי הרב מרקוביץ' – "המחבלים". מכאן ואילך לבש הסכסוך צורה מכוערת וגלש לעתים לפסים אלימים. הליטאים, שלעגו לא אחת ל"מחלוקת" הירושה של החסידים, ניצבו כעת במקום דומה והראו שהם מנהלים את קרבותיהם בדרכים שאינן טובות יותר משלהם. פוניבז', "אוקספורד של עולם הישיבות", התפלגה למעשה לשתי ישיבות. העניין עלה על מדוכתם של רבנים, אך לא הוכרע משום שרבנים שונים נקטו עמדות שונות. באופן כללי, רבני ירושלים, ובראשם הרב אלישיב והרב שמואל אוירבך, תמכו ברב מרקוביץ', ואילו גדולי רבני בני ברק תמכו ברובם ברב כהנמן. בקרב אלה בלטו הרב נסים קרליץ, אחיינו של החזון איש, והרב שטיינמן, שנושא בתואר "ראש ישיבת פוניבז' לצעירים".

111 ירושלמי (לעיל הערה 88), עמ' 32.

112 "סדר בדברים", **בחדרי חרדים**, 24.7.2007. www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2661883&forum_id=12906; נטע סלע, "שעתם הקשה של הליטאים", **ynet**, 8.11.2007. www.ynet.co.il/Ext/Comp/ArticleLayout/CdaArticlePrintPreview/1,2506,L-3469451,00.html

בשלב כלשהו במערכה החליט הרב גרשון אדלשטיין – מן המוערכים שבראשי הישיבה, אשר שנים רבות שמר על ניטרליות – לנקוט עמדה ולתמוך במחנה פוברסקי-כהנמן. צעד זה הכריע כנראה את הכף גם אצל רבנים אחרים מבני ברק, וזמן קצר לאחר מכן הצטרפו לתומכי מחנה זה גם הרב מיכל יהודה לפקוביץ' (אף הוא ראש ישיבת פוניבז' לצעירים) ור' חיים קנייבסקי (בנו של הסטייפלר). יתד נאמן נמנע, כמובן, מסיקור המחלוקת הרוגשת, אך הוא ביטא את עמדתו בדרכו: רבני ה"מחבלים" זכו לסיקור בולט ואילו רבני ה"שונאים" כמעט לא נזכרו מעל דפיו. מחלוקת זו עתידה ללוות את הציבור הליטאי בשנים הבאות,¹¹³ ועוד נחזור אליה בהמשך.

ב-22 בינואר 2003 נערכו הבחירות לכנסת השש עשרה. יהדות התורה זכתה בהן ב-5 מנדטים, ואילו תנועת שינוי האנטי-חרדית – ב-15. אריאל שרון, שהרכיב את הממשלה החדשה, צירף לקואליציה גם את שינוי ואת המפד"ל. הרב אלישיב וגדולי התורה החרדים האחרים הורו כי אין להצטרף לממשלה עם שינוי ואף תקפו את המפד"ל על שעשתה זאת. גם ש"ס נמנעה מלהצטרף. ואולם תמונה זו עתידה להשתנות.

באפריל אותה שנה נערכו הבחירות לרבנות הראשית לישראל. ש"ס והמפד"ל הסכימו לתמוך במשותף במועמדותו של הרב יעקב אריאל, רבה הראשי של רמת גן ומחשובי הרבנים הדתיים-ציונים, והיה נראה שסיכוייו להיבחר גבוהים ביותר. מנגד, הרב אלישיב החליט לתמוך במועמדותו של הרב יונה מצגר, הרב של שכונת צפון תל אביב. ההחלטה לתמוך ברב מצגר נראתה בעיני רבים תמוהה. הרב מצגר כבר עמד באותה העת במרכזם של חשדות בענייני כספים, וועדה של הרבנות הראשית שללה ממנו את האפשרות להיבחר לכהונת הרב הראשי לתל אביב. הוא לא נודע כתלמיד חכם, וחיבוריו לא זכו להכרה בעולם הרבני. גם מבחינת ה"השקפה" הוא לא היה המועמד הטבעי של החרדים: הוא התחנך במוסדות הציונות הדתית, שירת בצה"ל והיה תמיד חלק מן הממסד הרבני הדתי-ציוני, גם אם זיקתו האידאולוגית לזרם זה לא הייתה ברורה בשל מיעוט התבטאויותיו בעניינים ציבוריים ולאומיים. חרף התהיות, הרב אלישיב

113 לעתים היא הגיעה גם אל העיתונות הכללית. למשל: חיים לוינסון ושואל גולן, "מכות באוהלה של תורה", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 7.9.2005.

הורה לחברים החרדים-אשכנזים של הגוף הבוחר שסרו למשמעתו להצביע לרב מצגר. סמוך לבחירות התפרקה העסקה בין ש"ס למפד"ל, והקול החרדי-אשכנזי, ששמר על לכידות, הכריע. להפתעת הכול נבחר הרב מצגר לרב הראשי האשכנזי לישראל. הציונות הדתית רעשה. רבים סברו כי המוסד שסימל את החיבור בין המדינה לדת הגיע כעת לשפל חסר תקדים ביוקרתו ובסמכותו.

המניעים לתמיכת הרב אלישיב ברב מצגר נשארו עלומים, אולם ברור למדי שהמהלך קודם על ידי מקורביו, ובראשם הרב יוסף אפרתי. היו שסברו כי הרב אפרתי ביקש למנות רב חלש מבחינת סמכותו התורנית כדי שיהיה חייב את בחירתו לרב אלישיב ויסור למשמעתו בלא סייג.¹¹⁴ במיוחד טענו כי הרב אפרתי ביקש למנות רב ראשי שלא יחדש את היתר המכירה בשנת השמיטה, והיו שהוסיפו כי לא רק עמדה הלכתית עמדה כאן בראש מעייניו אלא גם אינטרסים כלכליים¹¹⁵ (ואמנם, לימים, משהגיע העניין לידי מבחן בערב שנת השמיטה תשס"ה, הרב מצגר לא אכזב את שולחיו). אחרים סברו שהרב אלישיב חשש להעמיד בראש הרבנות הראשית אישיות דתית-ציונית בעלת מעמד שתערוך רפורמות הלכתיות בלתי רצויות בעיניו. היו מי שנקטו הסברים קיצוניים יותר וטענו כי הרב אלישיב (או הרב אפרתי) פשוט רצה לשים את המוסד העליון של הציונות הדתית ללעג ולקלס. בין כך ובין כך, מהלכו של הרב אלישיב זכה לניצחון גדול מן המשוער.

ביוני אותה שנה (2003) נערכו גם הבחירות לעיריית ירושלים. אורי לופוליאנסקי, שנודע כמי שהקים את ארגון החסד "יד שרה", ביקש להיות

114 זהו ההסבר המרכזי אצל ירושלמי (לעיל הערה 88).

115 בעיקרו של דבר, התורה אוסרת על עבודת האדמה בארץ ישראל בשנת השמיטה (ויקרא כה, א-ז; ועוד). על פי היתר המכירה, אפשר למכור את קרקעות הארץ לגוי ובכך להפקיע את קדושתן ולאפשר את עבודת האדמה בהן. ההיתר ניתן לראשונה כבר בשנת השמיטה תרמ"ט (1889) על ידי רבנים ליטאים וספרדים, אך הוא נקשר בייחוד בשמו של הרב קוק, מורה דרכה של הציונות הדתית, שביסס אותו בספרו "שבת הארץ" (1909) ומיסד אותו בתפקידו כרב הראשי הראשון לארץ ישראל. מאז היבחרו של הרב קוק לרב הראשי (1921) נחשבה מכירת הקרקעות לקראת שנת השמיטה לאחד מתפקידיה הקבועים של הרבנות הראשית. המתנגד החריף ביותר להיתר זה היה החזון איש. מרבית הדתיים-הציונים סמכו על ההיתר, ומרבית החרדים, ובהם הרב אלישיב, התנגדו לו.

מועמדה של יהדות התורה. לופוליאנסקי כבר שימש באותה עת ראש העיר בפועל לאחר שראש העיר הקודם, אהוד אולמרט, התפטר מתפקידו כדי להתמנות לשר בממשלת שרון. קשריו עם הרב אלישיב סייעו לו להשיג את תמיכתו במועמדות, ובעקבותיו תמכו בו גם מנהיגים חרדים אחרים. לראשונה זה שנים רבות עמד בראש בירת ישראל יהודי חרדי. ניצחונו נחשב במידה רבה ניצחון חשוב גם של פטרונו, ולופוליאנסקי נותר מחויב לו ובכל שנות כהונתו (2005-2008) הקפיד להתייעץ עם "פוסק הדור" בכל שאלה חשובה.

ניצחונותיו של הרב אלישיב בכל המערכות שהוזכרו עוררו התפעלות בקרב תומכיו. הרב האפרורי, שהסתייג מעסקנות ציבורית, התגלה כמי שמוסגל להוביל מאבקים – גם אם את העבודה עשו עבורו עסקניו ושלוחיו – ובמידה רבה הוא רכש לעצמו דימוי של "מנצח". אמנם בשנים שלאחר מכן היו גם מאבקים שהסתיימו בחוסר הצלחה, אך בתקופה הקריטית שלאחר פטירת הרב שך סייעו הניצחונות האלה לרב אלישיב לבסס את מעמדו כסמכות העליונה של המגזר הליטאי. דומה שגם הרבי מגור, שנתפס כמי ש"הפסיד בנקודות" בכמה מן המאבקים הללו, הכיר בכך. אמנם הוא היה מיודד יותר עם המנהיג הליטאי המתחרה, הרב שטיינמן, ואף יצא עמו לכמה מסעות לחו"ל, אך הוא הבין שהרב אלישיב הוא האיש שעמו עליו להגיע להסכמות, ולעתים, בליט בררה, להתנגשויות.

באוקטובר 2003 התקיימו הבחירות לרשויות המקומיות בשאר חלקי הארץ. מבחינת החרדים, תשומת הלב העיקרית הופנתה למרוץ לראשות עיריית בני ברק. גם הפעם, כמו במערכות הבחירות הקודמות, עמדה ברקע התחרות בין החסידים לליטאים. על פי הסכם הרוטציה בין שני המחנות, כעת אמור היה לעמוד בראש הרשימה החרדית נציג מטעם החסידים, שאותו ימנה הרבי מגור, אך קולות אחרים במחנה הליטאי קראו שלא לקיים את ההסכם, באמתלות כאלה ואחרות. הפעם היה תורו של הרב אלישיב לוותר, והוא הסכים לתמוך במועמדו של הרבי מגור, ר' יששכר פרנקנטל, ששימש עד לאותה העת ראש העיר החרדית עמנואל. אף שבמקרה זה הרב אלישיב לא השיג ניצחון, מהלכו היה שקול ומנע קרע בתוך הפוליטיקה החרדית. יתר על כן, פרנקנטל החליף בתפקיד את ר' מרדכי קרליץ, שנחשב לאיש אמונו של הרב שטיינמן, ובכך איבד המנהיג הליטאי המתחרה עמדת כוח נוספת, הגם שלא לטובת הרב אלישיב.

בשנת 2004 התרגשה על הציבור החרדי פרשה חדשה – פולמוס הפאות הנכריות. החברה החרדית בדור האחרון מדגישה עד מאוד את ערך הצניעות, והדגשה זו נתנה כר נרחב לחומרות הולכות וגוברות בתחום זה. חז"ל לא התייחסו במפורש לסוגיה, אך נראה כי מדין התלמוד הפאה מותרת, ובגמרא אף מועלית (בדרך אגב ובהקשר אחר) האפשרות שפאות נכריות תהיינה של "נשים צדקניות"¹¹⁶. הפוסק המשפיע ביותר ביהדות האורתודוקסית במאה העשרים, החפץ חיים, התיר גם הוא את הפאה הנכרית.¹¹⁷ ואולם בעשורים האחרונים מתנהל מסע נרחב, באמצעים שונים, שמטרתו "להוציא אל מחוץ לחוק" את הפאה הנכרית. מקרב פוסקי דורנו בולט הרב עובדיה יוסף, הידוע בדרך כלל כפוסק מקל, כמי שאסר את חבישת הפאות הללו.¹¹⁸ גם הרב אלישיב התבטא באחד משיעוריו שפאות הנראות כשיער טבעי אינן מותרות.¹¹⁹ אף על פי כן במרבית המשפחות הליטאיות ובמרבית החסידויות נוהגות הנשים על פי הפוסקים המקלים, אם כי חלקן מקפידות שהפאה רק תציץ מתחת לכיסוי ראש של ממש (מטפחת או כובע). בחסידות חב"ד נוהגות הנשים, בהוראת האדמו"ר האחרון, לחבוש פאות נכריות בלבד, ואף לעשות זאת "לכתחילה" ובגאון. בכל ההיבטים הללו היה מדובר במחלוקת הלכתית ידועה ומוכרת שבמרכזה, כאמור, שאלת הצניעות.

ואולם במאי 2004 התעוררה בעיה חדשה: מישהו נזכר שהפאות המיובאות לישראל מיוצרות רובן ככולן משער נשים הודיות הנגזז בטקס דתי במקום בשם

116 סנהדרין קיב ע"א ; ערכין ז ע"ב.

117 ר' ישראל מאיר הכהן, משנה ברורה עה, ס"ק טו. לסיכום דעות הפוסקים המתירים: ר' שלום רב וולפא, לקט שכחת הפאה, קרית גת: הוצאת המחבר, תשס"א, פרק כא, עמ' 114-127.

118 הרב עובדיה יוסף, שו"ת יביע אומר, חלק ה, אבן העזר ה. עם זאת הוא מתיר את הפאה הנכרית לאלמנה ולגרושה (שם, חלק ד, אבן העזר ג, ג).

119 לדעת. נט, 30.10.2008: <http://ladaat.net/forum/index.php?topic=26352.0>; "הרב אלישיב יצא שוב נגד הפאות הנכריות של ימינו", הייד פארק: מרכז פורומים ישראלי, 1.12.2008:

www.hydepark.co.il/topic.asp?topic_id=2528342&forum_id=20422
לדעת. נט, 15.6.2009: <http://ladaat.net/forum/index.php?topic=40218.60>

טירופאטי. לפיכך עלתה הטענה ששיער זה הוא בכחינת "תקרובת עבודה זרה", האסורה על פי ההלכה. שאלת הפאות התרחבה אפוא לתחום של דיני עבודה זרה, שאיננו אחד התחומים שבעלי ההלכה נדרשים אליו בתדירות גבוהה. לאמיתו של דבר, כבר שנים רבות קודם לכן נדרש לשאלה הרב משה שטרנבוך, כיום ראב"ד (ראש אב בית דין) וסגן נשיא העדה החרדית בירושלים.¹²⁰ ואולם הרב שטרנבוך לא הכריע לגופה של השאלה, אלא רק קבע כי לעת עתה, ועד לכירור עובדתי מעמיק של הנושא, אין לאסור את הפאות הקיימות אך גם "אין להתיר" ייבוא של פאות אלה. גם כאשר פרסם הרב שטרנבוך את התשובה בספרו "תשובות והנהגות", היא לא עוררה תהודה והנושא נזנח. כעת, משום מה, הוא חוזר וניעור. הרב נסים קרליץ, אחיינו של החזון איש ומחשובי הפוסקים החרדים כיום, הורה להימנע לעת לעת עתה מחבישת הפאות המוטלות בספק.¹²¹ הרב אלישיב שלח שליח לברר את העובדות, ולאחר שהלה שב עם המסקנה שטקס גזיות השיער בטירופאטי הוא אכן טקס אלילי, הוא הוציא מתחת ידו פסק הלכה ברור וחד-משמעי. הפסק פורסם על ידי נאמן ביתו הרב יוסף אפרתי בעמוד הראשון של יתד נאמן, ביום 13.5.2004, בזו הלשון: "השיער הנגזז במתחם עבודה זרה בטירופאטי דינו כדין תקרובת ע"ז [עבודה זרה]. לפיכך הורה מרן ע"ר [עטרת ראשון] שליט"א שאין להשתמש בפאות העשויות משיער אדם שמקורו בהודו".¹²² כפי שהסיקו רבים, משמעותה המעשית של ההוראה הייתה שיש לשרוף פאות אלה כדין תקרובת עבודה זרה. אמנם באותו היום עצמו נפוצו הודעות בשם הרב אלישיב שלפיהן אין לשרוף את הפאות לפי שעה אלא רק להימנע מחבישתן,¹²³ אך "צפירת הארגעה" הזאת לא נקלטה בצייבור וכנראה לא הייתה מבוססת. רבנים חרדים אחרים חיזקו

120 ר' משה שטרנבוך, תשובות והנהגות, חלק ב, ירושלים: נתיבות התורה והחסד, תשמ"ח, סימן תיד.

121 ר' ניסים הורה להפסיק ללבוש פאות בינתיים" בחדרי חרדים, 9.5.2004, www.bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=4&topic_id=928395&forum_id=771

122 דעת רבינו מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א, "יתד נאמן, כ"ב באייר תשס"ד.

123 ר' ניסים הורה להפסיק ללבוש פאות בינתיים", בחדרי חרדים, 9.5.2004, www.bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=4&topic_id=928395&forum_id=771

"הבהרה בנוגע להכרזה לא לשרוף את הפאות", בחדרי חרדים, 13.5.2004, www.bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=4&topic_id=935529&forum_id=771

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

את פסקו של "פוסק הדור" וגם הרב הראשי מצגר החרה החזיק אחריו.¹²⁴ הרב קרליץ, ועמו הרב שמואל וואזנר, גם הוא מגדולי הפוסקים בבני ברק, הצטרפו גם הם לאיסור, אך ניסחו אותו בלשון מתונה הרבה יותר: הם סברו כי יש רק "ספק חשש תקרובת ע"ז", ציינו שיש "צדדים" בהלכה בעניין זה ולא קראו לבערן אלא רק להשתדל ולהיזהר בהן מכאן ולהבא.¹²⁵ אך הציבור החרדי, הנוטה להחמיר, ראה בהמלצה איסור גורף.

רוח תזזית אחזה בעולם החרדי. במשך ימים אחדים נערכו מדורות המוניות שבהן נשרפו פאות, מקצתן בשווי של אלפי שקלים.¹²⁶ התקשורת החילונית תיארה את כל השרפות הציבוריות בנימה ספק משועשעת ספק מזועזעת,¹²⁷ אך העיתונות החרדית ראתה בכך קידוש שם שמים ברבים. יתד נאמן הסיק מכך את חוזק אחיזתה של מנהיגות ה"גדולים", ובמאמר שכותרתו "שלטון התורה וההלכה – ללא עוררין" כתב העורך נתן (נתי) גרוסמן:

ככל שנחזור פעם אחר פעם על מראות קידוש שם שמיים הנראים בכל ריכוזי הציבור החרדי, לא נוכל לתאר את עומק התחושה כי

- 124 "הדים רבים בכל רחבי עולם התורה וההלכה להוראת מרן הגר"ש אלישיב שליט"א בענין שיער הפאות שמקורו בהורו", יתד נאמן, כ"ד באייר תשס"ד; "קידוש שם שמיים בציות המוחלט לפסק ההלכה בעניין הפאות", יתד נאמן, כ"ה באייר תשס"ד; "פאות נכריות – מדוע "עבודה זרה"?", מורשת, 26.7.2004: www.moreshet.co.il/web/drashot/drashot2.asp?id=4625&kod=2210
- 125 "פסק הלכה בעניין הפאות", בחדרי חרדים, 11.5.2004: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?whichpage=2&topic_id=932187&forum_id=771; "בירור: יסודות השאלה של הפאות ה'נכריות'", בחדרי חרדים, 12.5.2004: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=4&topic_id=933386&forum_id=771
- 126 "שריפות המוניות של פאות ע"ז", בחדרי חרדים, 12.5.2004: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?cat_id=4&topic_id=932852&forum_id=771; יאיר בורוכוב, "נפלה עטרת ראשן", ערוץ 7, בשבע, 20.5.2004: www.inn.co.il/Besheva/Article.aspx/2818
- 127 למשל, שושנה חן ואחרים, "שערה בעולם החרדי", ידיעות אחרונות, 14.5.2004; שושנה חן, "פאות אסורות", שם; ראובן וייס, "בעקבות הפאות האסורות", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 24.5.2004.

מדובר ב"רעידת אדמה" של ממש, שעוד תכה הדים בעולם היהודי לדורותיו. אם שררה איזו תחושה ח"ו כאילו והתרופפה במעט הכפיפות של נאמני התורה לגדולי האומה ומנהיגיה, באה פרשת הפאות והוכיחה כי הנהגת התורה ממשיכה להוביל את כלל הציבור החרדי. אם היו בשולי המחנה החרדי אי אלו כותבים ומסבירים שפקפקו בפומבי בגלוי – בחסות כמה עלונים וחינוכיים – כאילו חל פיהות כלשהו בציות המוחלט לגדולי התורה ומורי ההוראה, באה הפרשייה האחרונה וטפחה על פניהם.

פסק ההלכה שהוציא עמוד ההוראה מרן הגרי"ש אלישיב שליט"א התקבל ללא היסוס וללא פקפוק, ורכבות נשים, מכל שכבות הציבור החרדי בכל רחבי העולם, קיבלו על עצמן את ההוראה, עם כל הקושי שבדבר ועם כל ההוצאה הכספית המלווה אותו. בתוך יום אחד(!) השתנתה דמותו של הרחוב החרדי, בקבלה מוחלטת של פסק ההלכה. זר מבחוץ יתקשה להבין את משמעות הפסק לאשה החרדית, הרגילה בחבישת פאה, אבל בני המחנה החרדי יודעים להוקיר את מסירות הנפש של ציבור הנשים, הנותן משמעות עמוקה לדברי רבותינו על זכותן של "נשים צדקניות".

יש באירוע המופלא מסר לא רק כלפי המחנה פנימה, כי אם גם כלפי עולם ומלואו. יש במחנה החילוני אלו הסבורים כי יצליחו באמצעות גזירות ממשלתיות המלוות בסנקציות כלכליות להכניע את הציבור החרדי ולהכתיב לו דברים המנוגדים לשורשי אמונתו. במיוחד אמור הדבר בנושא ההתערבות בוטה בתכני החינוך של ילדי ישראל הטהורים, כמו תוכנית ה"ליבה" או המגמה המסתמנת לכפות על מחנכי הדור הצעיר לעבור השתלמויות בחסות משרד האנטי-חינוך. מאחורי המזימות הללו עומדת תחושת הזוממים כאילו וניתן לבקוע את חומות ההגנה של ציבור היראים באמצעות איומים כלכליים. ייתכן שיש גם כמה שלחשו באזניהם של הזוממים הללו כאילו ותם עידן הציות המוחלט להנהגת התורה, וניתן לתקוע טריז בין מנהיגי האומה לבין הציבור הרחב הנאנק גם כך תחת העול הכלכלי הכבד.

אם לא באה פרשת הפאות אלא לטפוח על פניהם ולהוכיח להם את כפיפות הציבור החרדי כולו למנהיגיו ולמורי דרכו – דיינו. בהוראה אחת ברורה וחד משמעית קיבלו על עצמם המוני היראים לדבר השם לא רק שינוי דרסטי באורחות החיים אלא גם הפסדים כספיים ניכרים. כמו בנשא הלכתי, כך גם אם חלילה יגיעו הדברים לנושאים הנוגעים לציפור הנפש של היהדות הנאמנה. כל הוראה של מרנן ורבנן שליט"א, גם אם תהיה קשה לביצוע, לא יהיה מי שיערער אחריה. כי שלטון התורה וההלכה הוא אבן היסוד של ציבור היראים, על כל גווניו, שהוכיח את התייצבותו המוחלטת מאחורי מנהיגיו ומורי דרכו בתורה ובהלכה.¹²⁸

אכן, מבין השיטין של המאמר משתקפת גם הדעה הנגדית, שנשמעה גם בציבור החרדי עצמו, שמנהיגותם של ה"גדולים" שוב איננה מה שהייתה בעבר. ואולם יש מידה של צדק במסקנה שלפחות בימים הראשונים של תזזית הפאות היה מדובר ב"חגיגה של אמונת חכמים". ציבור מצדדי הפאות הנכריות מצא את עצמו במגננה; נשים שלא ציינו לפסק החדש התביישו להתהלך ברחוב. ואף על פי כן מצב זה היה עתיד להשתנות בתוך זמן קצר, ככל שהתגברו הספקות באשר לצדקתו ההלכתית של פסק ההלכה.

ואמנם ככל שחלפו השבועות מאז פרוץ הסערה הלכו ונשמעו טענות שפסק ההלכה המחמיר היה מוטעה.¹²⁹ התברר שהעובדות שנמסרו לרב אלישיב לא היו מדויקות, וגם בדין ההלכתי במקרה זה נמצאו פתחי היתר משכנעים שהיה מקום

128 י.ג., "שלטון התורה וההלכה – ללא עוררין", יתד נאמן, כ"ו באייר תשס"ד. דברים ברוח דומה נכתבו שוב ושוב. למשל: י.ג., "קידוש שם שמים של שלטון התורה וההלכה", יתד נאמן, כ"ד באייר תשס"ד; א' לדרמן, "על חוט השערה", יתד נאמן, כ"ז באייר תשס"ד; פ' חובב, "לעשות נחת רוח לבורא יתברך שמו", יתד נאמן, כ"ח באייר תשס"ד.

129 אחת המעוררות שבהן, של הרב ישראל בעלסקי, שולבה בתוך קובץ תשובותיו של הרב אלישיב: הרב יוסף שלום אלישיב, קובץ תשובות, חלק ג, ירושלים: [חמו"ל], תשס"ג [כך! בטעות], יורה דעה, קיח, עמ' קנא-קנב. תשובתו הקצרה של הרב אלישיב בקובץ זה היא הניסוח העיקרי הנמצא בידנו לנימוקי הכרעתו (שם, עמ' קנג-קנד).

להחילם במקום של "הפסד מרובה" מעין זה.¹³⁰ כמוצא מן הסבך הונהג בציבור החרדי הכשר חדש – הכשר לפאות. כל פאה טעונה מעתה אישור שאין היא נגועה בחשש איסור. הסערה שהרעישה את העולם החרדי כולו במשך שבועות גוועה לאטה בקול דממה דקה. הרב אלישיב נתפס במקרה זה כמי שכשל או הוכשל, אך מנהיגותו לא עורערה.

באביב 2004 החל ראש הממשלה אריאל שרון לקדם את תכנית ההתנתקות, והאיחוד הלאומי והמפד"ל פרשו מן הממשלה. שרון פתח במשא ומתן קואליציוני עם המפלגות החרדיות. מפלגת שינוי החליטה להישאר בממשלה ונתפסה לפי שעה כמשענתה העיקרית. ביום 26 באוקטובר 2004 אישרה הכנסת את תכנית ההתנתקות, ובדצמבר אותה שנה הצביעה סיעת שינוי נגד תקציב המדינה בשל סעיפי תמיכה בחרדים, וראש הממשלה שרון פיטר את שריה. יהדות התורה וש"ס נכנסו לממשלה במקומה. הרב אלישיב דרש שהממשלה תתחייב שלא ליישם את תכנית הליכה בחינוך החרדי, והתנאי קוּם. כעת היה ברור ששתי הסיעות החרדיות הן עוגן ההצלה האחרון של הממשלה שעיקר מעייניה היו נתונים כעת לתכנית השנויה במחלוקת. בהצבעה בכנסת הצביעה סיעת ש"ס נגד התכנית ואילו יהדות התורה נמנעה בהוראת ה"גדולים" ובראשם הרב אלישיב. כאשר עלה הרעיון לקיים משאל עם בשאלה, הורה הרב אלישיב לנציגו בכנסת להצביע עם האופוזיציה בעד ההצעה, חרף איומי השמאל כי אם כך ייעשה יהיה מקום לקיום משאלים דומים גם בשאלות של דת ומדינה.¹³¹ אף על פי שהרב אלישיב הביע התנגדות לתכנית, הוא הורה לנציגיו בכנסת שלא לפרוש מן הממשלה, לדברי מקורביו – מחשש ששינוי והשמאל ישתלטו עליה ויובילו מהלכים אנטי-דתיים.

130 את הנימוקים להיתר, וכן מקורות חשובים מן המציאות ומן ההלכה, פרש הרב שלום דובער וולפא בספרו יקם שערה לדממה, קריית גת: הוצאת המחבר, תשס"ד. הרב וולפא הוא חסיד חב"ד נלהב וידוע בתוארו "שליח הרבי [מלובביץ'] לענייני ארץ ישראל".

131 השמועות באשר לעמדתו של "פוסק הדור" בעניין זה היו תנודתיות, ושמה עמדותיו עצמן הן שהשתנו בתוך זמן קצר: חיים לוינסון ואחרים, "הרב אלישיב לא חרד ממשאל עם", ידיעות אחרונות, 8.2.2005; וכנגד זה: איתמר אייכנר ואחרים, "משאל חם", ידיעות אחרונות, 10.2.2005.

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

מתנגדי ההתנתקות, במיוחד מקרב הציונות הדתית, זעמו על הרב אלישיב וטענו שזנח אותם בעת צרתם, אך "פוסק הדור" לא שינה את טעמו. כנגד זה טענו החרדים כי הרב אלישיב הורה את אשר הורה רק לאחר שווידא כי לא קולותיהם של חברי הכנסת החרדים הם שיכריעו את הכף לטובת ההחלטה. בסופו של דבר, על אף תחושת האי-נוחות של רבים בציבור החרדי עצמו ממהלכי נציגיהם, נשארה יהדות התורה בקואליציית שרון עד סופה, ובכלל זה בימי ביצוע התכנית (אוגוסט 2005). לעומת תמיכה זו בממשלה שביצעה את הנסגה בולטת העובדה שהרב אלישיב הביע התנגדות לחלוקת ירושלים, ואף תמך במחאות נגד אפשרות זו בתקופת ועידת אנפוליס (נובמבר 2007).

בקיץ 2006 התלהטה החברה החרדית בעקבות הכוונה לקיים את "מצעד הגאווה" בירושלים. המצעד תוכנן לאוגוסט אותה שנה, וההתנגדות לו הייתה משותפת לכל הפלגים, אך בדרגות שונות של עוצמה. הרבי מגור סבר כי אין לקיים מחאות גדולות נגד המצעד, ואילו הרב אלישיב עודד את המוחים. בראש המחאה התייצבו החוגים הקיצוניים של "העדה החרדית" בירושלים. אף שהיו שציפו כי הרב אלישיב ישתתף בעצמו בהפגנות החרדיות נגד המצעד – הוא נמנע מכך. המצעד התקיים בסופו של דבר במתכונת מצומצמת ומוצנעת. בשנים שלאחר מכן מיתנו החרדים את התנגדותם, לאחר שהתברר כי אין בכוחם להביא לביטולו ולאחר שרבים טענו כי המחאה העלתה את הנושא הרגיש למודעותם של ילדים חרדים ויצרה בעיות חינוכיות חמורות.

בינואר 2007 פרסם הרב אלישיב הוראה חדשה: מורות בכתו הספר החרדיים לא יהיו רשאיות לקבל תארים אקדמיים.¹³² ההוראה נבעה מהתנגדותו לחשיפתן לתכנים מחקריים "לא כשרים", אך מתברר שעמדה מאחוריה גם התנגדות ל"רדיפה אחר קריירה" מצד הנשים החרדיות, שעלולה לפגוע במחויבותן למשפחותיהן. שוב סער העולם החרדי. רכישת תואר אקדמי היא הדרך היחידה העומדת לפני המורות החרדיות להשגת קידום במקצוען ולהגדלת משכורתן.

132 יאיר אטינגר ותמר רותם, "הרבנים רוצים את הנשים בלי תואר", ואללה! חדשות, 2.1.2007: <http://news.walla.co.il/?w=/1033742/@/@/item/printer>.
כבר בשנת 2003 הביע הרב אלישיב התנגדות למכוני הכשרה מקצועית לנשים חרדיות: "הרב אלישיב נגד מכונים להכשרה מקצועית", בחדרי חרדים, 26.10.2003: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=658370&forum_id=771

בציבור החרדי, שבו הנשים הן המפרנסות והמשפחות הולכות וגדלות, קידום כזה הוא כאוויר לנשימה. לראשונה היה נראה שהנשים החרדיות הכורעות תחת הנטל עומדות למחות בקול רם. לא היה מדובר במרד, ובוודאי לא במהפכה פמיניסטית, אך מחאה אכן נשמעה. להבלטה רבה זכה שיר שפרסמה לאה מייזל, אישה חרדית – "קינה לאישה העוברת" – בעיתון "משפחה" (אחד העיתונים החרדיים ה"לא רשמיים"), ובו ביכתה את מר גורלן של נשים כמותה.¹³³ במהרה הוא הופץ גם באתרים לא מעטים באינטרנט.¹³⁴ יתד נאמן תקף את השיר, ומשפחה הביע חרטה (שכנראה הייתה מתוכננת מראש...) על הפרסום, אך ה"נזק" כבר נגרם.¹³⁵ עסקנים חרדים נמרצים הבינו שיש להרגיע את השטח – ובמהירות. הרב אלישיב סירב לחזור בו. גם הרב שטיינמן אמר שהמורות החרדיות יקבלו השכלה מינימלית בלבד. לפיכך פנו אל הצד שכנגד – משרד החינוך. במהלך זריז השיגו העסקנים החרדים הסכמה של המשרד לקידום על סמך תחליפי תואר, והביקורות שהושמעו על כך¹³⁶ לא הועילו. "השלטון הציוני" הוא שהציל לבסוף את העולם החרדי ממשבר זוטא זה, אולם הדיון והטרונות על הוראתו של הרב אלישיב לא חדלו גם לאחר מכן.

- 133 משפחה, 4.1.2007.
- 134 למשל, לדעת נט: <http://ladaat.net/forum/archive.php?topic=23067.0>; קולך – פורום נשים דתיות: www.kipa.co.il/kolech/print.asp?id=17200; בחדרי חרדים: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?whichpage=116&topic_id=2159756&forum_id=1364; לדעת: <http://ladaat.net/forum/index.php?topic=23067.0>.
- 135 על הסערה שחולל השיר: א' מור, "הסודות ש'בין השורות'", בחדרי חרדים, 16.1.2007; www.bhol.co.il/news_read.asp?id=2636&cat_id=14; "כמו שכתבתי, זה חלק מהמשחק", כיפה – פורום הורות ומשפחה, 26.10.2008; www.kipa.co.il/community/show.asp?Messageid=4281156.
- 136 יאיר אטינגר, "תפרנס, אבל בלי השכלה: הרבנים החרדים החליטו למנוע מנשים לימודים לתואר", הארץ, דה־מרקר, 2.1.2007; www.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20070102_808583&layer=headlines&layer2=&layer3=misc; יאיר אטינגר, "תקרת הזכוכית של המורות החרדיות", הארץ, 30.5.2007; www.haaretz.com/hasite/pages/864918.html; יאיר אטינגר ותמר רותם, הרבנים רוצים שהנשים ימשיכו לפרנס אבל לא עם תואר", הארץ, 30.5.2007; www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArtPE.jhtml?item=No=808546&contrassID=2&subContrassID=1&sbSubContrassID=0

ביום 18 במרס 2007 החליטה הוועדה למינוי דיינים על מינויים של 15 דיינים חדשים לבתי הדין הרבניים בישראל. השמות החדשים היו ברובם מקרב החרדים, ושורת עתירות נגד ההחלטה הוגשה לבג"ץ. בין השאר טענו העותרים כי למרבית המועמדים שנבחרו לא היה כתב הסמכה לדיינות כדרישת החוק. היועץ המשפטי לממשלה הורה כי נפלו פגמים בהליך והורה לוועדה להתכנס מחדש. לאחר עיכובים התכנסה הוועדה שוב וביום 24 בספטמבר החליטה מחדש על המינויים החדשים. גם הפעם הוגשו עתירות לבג"ץ, שבהן נטען בין השאר כי הדיינים לא מונו על פי כישוריהם אלא על פי קרבתם לרב אלישיב ולרב עובדיה יוסף, אך הללו נדחו.¹³⁷ השפעתו של הרב אלישיב גברה. גם הפעם הוא השיג אחיזה במוסד הלכתי שנחשב נכס של הציונות הדתית – מוסד שהוא עצמו פרש ממנו בעברו. ב־30 באוקטובר 2007 התקיימו הבחירות בעיר החרדית ביתר עילית. המאבק העיקרי התנהל בין המועמד הליטאי יצחק פינדרוס (איש דגל התורה) לבין סגנו, המועמד החסידי מאיר רובינשטיין (איש אגודת ישראל). לפי הסכם בין הסייעות, רובינשטיין היה אמור לקבל את המינוי, ואולם בעקבות הפופולריות הרבה של פינדרוס החליט רובינשטיין לוותר על זכותו. מי שלא ויתר היה חבר הכנסת החרדי מאיר פרוש, שאף איים כי אם רובינשטיין לא יתמודד – הוא עצמו יתמודד במקומו. לשם כך הוא אף עקר לביתר עילית. רובינשטיין השתכנע ודרש את קיום ההסכם. פינדרוס התנגד וטען שההסכם איננו תקף עוד. כדי לאשש את טענתו הוא אף פנה אל "פוסק הדור", וזה אכן הורה כי ההסכם איננו תקף ועודד את פינדרוס להתמודד. ואולם גם רובינשטיין התמודד וזכה בניצחון מרשים. תבוסתו של פינדרוס נחשבה מכה ליוקרתו של פטרונו הרב אלישיב,¹³⁸ אך העסקנים הליטאים מיהרו להתעשת והחליטו לפצות את פינדרוס בתפקיד אחר – מועמדות למועצת העיר ירושלים. הפעם היה תורו של פינדרוס לעבור דירה.

www.psakdin.co.il/fileprint.asp?FileName=/minhali/private/ver_drvb.htm 137

138 אם כי גם הרב שטיינמן תמך בו: "הגראי"ל שטיינמן והגרי"ש אלישיב חתמו על מכתב תמיכה בפינדרוס", בחדרי חרדים, 20.10.2007.

.www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2298157&forum_id=771

על פי דיווח אחד, גם בתו של הרב אלישיב, הרבנית בת שבע קנייבסקי, התגייסה למערכה למען פינדרוס: דני אדינו-אבכה, "בת הרב התערבה בבחירות לעיריית ביתר", ידיעות אחרונות, 30.10.2007.

בבחירות לביתר עילית נצפתה לראשונה תמורה ביחסה של הפוליטיקה החרדית המאורגנת אל דוקטרינת דעת תורה. בעיר החרדית הקטנה התמודדה לראשונה מפלגה של החרדים ה"מודרנים" (כפי שהם מכונים, בנימה ברורה של הסתייגות), שלא ביקשה ולא קיבלה חסות של אחד מגדולי התורה. רשימת "טוב", שהוקמה בידי ישראל פכטר ויחזקאל רוזנבלום, לא היססה לנהל חלק מתעמולת הבחירות שלה באינטרנט.¹³⁹ היא הפתיעה רבים כאשר זכתה במנדט אחד במועצת העיר. הצלחתה נתנה השראה גם לרמת בית שמש, הידועה כמעוז של קנאים, ורשימת "טוב", בראשות אלי פרידמן, זכתה גם בה במנדט אחד במועצה.¹⁴⁰ בתחילה נמנעו נציגי המפלגות החרדיות מכל מגע עם הרשימה החדשה, אך כאשר נזקקו לה כלשון מאזניים צירפו אותה לקואליציה העירונית. אפילו יתד נאמן הזכיר אותה בשמה, ובלא תוארי גנאי, מהלך שיש בו מתן לגיטימציה עקיפה. בעקבות הצלחתה של רשימת "טוב" ישנן כיום התארגנויות שלה גם בריכוזים חרדיים אחרים, ובבחירות הבאות לרשויות המקומיות היא צפויה להתמודד במספר גדול עוד יותר של יישובים. רבים מעריכים כי ראשיה ישאפו במוקדם או במאוחר להרחיב את ההצלחה גם למישור הארצי. בין ששאיפה זו תתממש ובין שלא, אין ספק שהופעתה של "טוב" מציינת תמורה בדעת תורה: או שהסמכות הרבנית נחלשה, או שהיא נעשתה פתוחה יותר ומוכנה להכיל גם כמה מן החרדים ה"מודרנים" – או שניהם גם יחד. מכל מקום, בקרב גולשי האינטרנט החרדים היו מי שראו בתוצאות הבחירות בביתר עילית מהלומה לדעת תורה.¹⁴¹

139 למשל, סרטון הווידאו: www.tsofar.com/zofar/mashtap/show.asp?id=11654; והכתבה "רשימת טוב – עתיד טוב לביתר", רשימה עם מסר", בחדרי חרדים, 14.10.2007:

www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2294407&forum_id=771
140 בריאיון עמם משתדלים רוזנבלום ופרידמן לרכך ככל האפשר את הדימוי המרדני של תנועתם. הם טוענים כי החרדיות שלהם היא האמיתית, זו שהייתה מקובלת לפני שלושים או ארבעים שנה, והחרדיות של היום היא שהשתנתה, ומקפידים שלא להאשים בקלקלות את הרבנים אלא את העסקנים הסובבים אותם: תמר ג'ינג'יחאשווילי, "הבית של הלא-מיוצגים", ארץ אחרת 51 (סיון-תמוז תשס"ט), עמ' 58-61.

141 למשל, "דעת תירה' באופסייד", בחדרי חרדים, 31.10.2007:
www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2304170&forum_id=771

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

עם התקרב שנת השמיטה תשס"ח שררה מבוכה ברבנות הראשית. מצד אחד, הרב אלישיב נודע כמתנגד תקיף להיתר המכירה שנוצר בסוף המאה התשע עשרה כדי לפתור את בעיית איסור העבודה החקלאית בשנת השמיטה. מצד שני, הרבנות הראשית נחשבה באופן מסורתי לגוף המקבל את ההיתר ואף מסדיר אותו מדי שבע שנים, עוד מימי הרב הראשי הראשון לארץ ישראל, הרב אברהם יצחק קוק, שהיה המבסס החשוב שלו בתחילת המאה העשרים. הרב מצגר החליט לקבל בעניין זה את סמכות הרב אלישיב והורה כי השנה לא תבצע הרבנות – לראשונה בתולדותיה – את מכירת קרקעות ארץ ישראל לגוי. מגנר, מקביל, הרב הראשי הספרדי שלמה עמאר, סבר כי יש לבצע את המכירה. בעניין זה הוא סמך בין השאר על עמדתו המקלה של הרב עובדיה יוסף, שאת סמכותו קיבל. הרב אלישיב ואנשיו יצאו במתקפה חריפה נגד הרב עמאר, ולבסוף גם הוא נכנע. לחצי הממשלה, שדרשה לבצע את המכירה כדי שלא לפגוע בתוצרת החקלאית של ישראל, לא הועילו. גם התערבותו של בג"ץ – שכוונה בעיקר לרכני הערים – לא הביאה לביצוע רשמי וממלכתי של מכירת הקרקעות. לבסוף ביצע הרב עובדיה יוסף עצמו את המכירה – אף שאין לו כל סמכות רשמית לכך – וכן ביצעה מרבית הרבנויות המקומיות. המהלך הוכיח פעם נוספת כי הרבנות הראשית, מעוזה לשעבר של הציונות הדתית, "נכבשה" בידי הרב אלישיב. אמונה של הציונות הדתית במוסד זה נפגע עוד יותר.

באוקטובר 2007 הגיעה המתיחות בפוניבז' לשיאים שכמותם לא נודעו לפני כן: גביעי לֶבֶן הושלכו אל עבר אחד מראשי הישיבה, הרב גרשון אדלשטיין, מראשי מחנה כהנמן.¹⁴² הפגיעה בכבודו של גדול בתורה זעזעה את העולם החרדי. רבנים מתומכי ה"שונאים" (מחנה כהנמן) קראו בו ביום לקיים עצרת מחאה על הפגיעה בכבוד התורה ועל חילול השם שנגרם. יתד נאמן, שכבר הבהיר כי תמיכתו נתונה ל"מחבלים" (שנתפסו כממשיכי דרכו של הרב שך ונתמכו על ידי הרב אלישיב), לא ציין אפילו את עצם התקיימותה של העצרת. במחאה על השתקה זו הפיצו אנשי מחנה כהנמן קונטרס שבו מחו על יחס זה. נראה שבאותה שעה גמלה ההחלטה בלכם של כמה מתומכי ה"שונאים" להקים

142 "פוניבז': 8 גביעי לבן נזרקו על ר' גרשון אדלשטיין", הייד פארק: מרכז פורומים ישראלי, http://hydepark.hevre.co.il/topic.asp?topic_id=2299177&forum_id=15238; בוקי נאה, "מלחמת האברכים", ידיעות אחרונות, 17.10.2008.

מתחרה ל"יתד". ואמנם כעבור כחצי שנה, במרס 2008, הגיעה היוזמה לכלל הבשלה, וכמה עיתונאים חרדים השיקו יומון חרדי חדש בשם "יום חדש"¹⁴³. היה ברור לכול שהעיתון החדש, שחולק חינם, נועד להשיב את כבודם הפגוע של גדולי התורה מצדדי מחנה כהנמן. בעקיפין הייתה בכך קריאת תיגר על בלעדיות מנהיגותו של הרב אלישיב וניסיון לחזק את מנהיגותו של הרב שטיינמן.¹⁴⁴ אולם בתוך זמן קצר הפסיק החינמון החרדי הראשון להופיע, בעיקר בשל היעדר מקורות מימון, וניצחון נוסף נרשם לזכות יתד נאמן והכוחות השמרניים.

במאי 2008 רעשה המדינה בעקבות פסק דין של בית הדין הרבני הגדול, אשר התייחס לגיורת מדנמרק שהקימה משפחה בישראל והודתה שלא שמרה תורה ומצוות באופן מלא, אלא קיימה אורח חיים מסורתי בלבד. בית הדין הרבני באשדוד פסל את גיורה, והיא ערערה לבית הדין הגדול. בית דין זה, כמותב שבראשו ישב הרב אברהם שרמן, פסק שלא רק גיור זה פסול אלא שכל הגיורים שהתקבלו בבית דינו של ראש מינהל הגיור הרב חיים דרוקמן טעונים בדיקה.¹⁴⁵ רשמית לא היה הרב אלישיב מעורב במהלך זה, אך הכול טענו שהרב שרמן מבקש להשביע את רצונו של "פוסק הדור", ולאחר מכן גם הגיעה הגושפנקה שלו למהלך הפסילה מפי מקורביו.¹⁴⁶ גם הרב הראשי יונה מצגר הביע תמיכה

143 "יום חדש" – עיתון חרדי חדש באוויר: 'נסקר את כו-לם', דתי פייג', 6.3.2008: www.datipage.co.il/news.asp?newsID=736; יאיר אטינגר, "בשורת החינמונים מגיעה גם לחרדים", הארץ, 6.3.2008: www.haaretz.co.il/hasite/spages/961525.html?more=1

144 הרב שטיינמן, שיתד נאמן פגע בכבודו יותר מפעם אחת, מצא אף הוא שעת כושר להיפרע מן העיתון: "התבטאות הגרא"ל שטיינמן עוררה זעזוע באחד העיתונים המפורסמים", בחדרי חרדים, 30.10.2008: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2507873&forum_id=771

145 ניסן שטראוכלר, "גיור לא מוגן", ידיעות אחרונות, 2.5.2008; יאיר אטינגר, "מאבק בבית הדין הרבני על פסילת אלפי גיורים", הארץ, 4.5.2008: www.haaretz.co.il/hasite/spages/980421.html?more=1; דרוקמן, "בחדרי חרדים", 5.5.2008: www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2405532&forum_id=771. מחקר של אריאל פיקאר על פרשה זו נמצא כעת בכתובים, ויש לקוות שהוא ישפוך אור על צדדיה השונים.

146 למשל, ישראל פנחס טירנואר, "גיורי הרב דרוקמן? כולם פסולים!", בחדרי חרדים, 13.8.2009: www.bhol.co.il/news_read.asp?id=11472&cat_id=1

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

בפסילת הגיורים של בית הדין הממלכתי הנפרד של הרב דרוקמן.¹⁴⁷ סוגיית מעמדם של גרים מעין אלה שנויה במחלוקת הלכתית, והרב שרמן הכריע כאן על פי העמדה המחמירה, אולם הפסילה הגורפת של אלפי הליכי גיור בלא הליך משפטי אינדיווידואלי ובלא שמיעת טענות הצדדים היא בלי ספק מהלך בעייתי, מבחינה הלכתית ומבחינה משפטית כאחת. נציבת תלונות הציבור על מערכת המשפט, השופטת טובה שטרסברג כהן, המליצה להדיח את הרב שרמן, ופנייה דומה הגיש גם שר המשפטים, אך היא נדחתה על ידי הוועדה למינוי דיינים.¹⁴⁸ עתירה הוגשה לבג"ץ נגד בית הדין הרבני באשדוד, אך עד לשעה זו (ינואר 2010) טרם ניתנה הכרעה. בתקשורת היו שהפנו אצבע מאשימה אל הרב אלישיב ואף קבלו על מעורבותו העמוקה במערכת השיפוט הרבני, אך מעורבות זו הייתה תוצאה מתבקשת של "כיבוש" המערכת על ידי החרדים.

בנובמבר 2008 התקיימו הבחירות המקומיות בירושלים. ראש העיר המכהן, אורי לופוליאנסקי, לא הגיש את מועמדותו, ולאחר שהתברר כי אריה דרעי לא יוכל להתמודד בשל מגבלות משפטיות נעשה מאיר פרוש למועמד החרדי המוביל. אף שלרב אלישיב היה "חשבון פתוח" עם פרוש מימי מערכת הבחירות בביתר עילית, הוא הביע תמיכה במועמדותו. המועמד החילוני המוביל היה ניר ברקת. במערכת הבחירות הערנית הצליח פרוש לשפר את שיעורי התמיכה בו, אך הופתע לגלות את עוצמת ההתנגדות כלפיו מבית: האדמו"ר מגור הורה שלא להצביע עבורו בשל חשבונות פוליטיים מן העבר, ובימים האחרונים שלפני יום הבחירות כבר היו סימנים ברורים לכך שהוא מצפה מחסידיו לתמוך בברקת. המהלך הכה חרדים רבים בתדהמה.¹⁴⁹ גם חוגים אחרים בציבור החרדי שהסתייגו מפרוש ארגנו מטה חרדי למען ברקת, ואחד הפעילים בו היה לא אחר מנינו של

147 "הרב הראשי מצטרף למתנגדי גיורי דרוקמן", לדעת, 17.6.2009.

<http://ladaat.net/forum/index.php?topic=40440.0>

148 לתיאור המהלכים והפולמוסים: עוזי ברוך, "להדיח את הרב שרמן מכהונתו כדיין", ערוץ 7, 12.6.2008; www.inn.co.il/News/News.aspx/176166; קובי נחשוני:

"אני לא קנאי, פסלת הגיור מאחריות לאומית", *ynet*, 28.7.2008, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3574265,00.html

149 ובכללם, כנראה, הרב שטיינמן, שתמך גם הוא בפירוש: "הגריא"ל שטיינמן אמש בהתבטאות חריפה", *בחררי חרדים*, 13.11.2008; www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=2516785&forum_id=771

הרב אלישיב. ניצחונו של ברקת גרר זעם רב כלפי חסידות גור והעומד בראשה. הרב אלישיב נמנע מלהתבטא בנדון.

בכל הנוגע להתרת הכשרה מקצועית לאברכים, הרב אלישיב לא שינה את המדיניות ה"רשמית", אך גילה איפוק כלפי אלה שסטו ממנה. מכוני ההכשרה החרדיים קמו והופעלו, והוא לא מחה אבל גם לא נתן להם את הסכמתו הגלויה. גם כאשר הכריז הרבי מבעלז על תמיכתו ביציאת אברכים לעבודה,¹⁵⁰ הרב אלישיב לא הביע התנגדות. מי שביטא עמדה לא צפויה בעניין זה היה דווקא יריבו לשעבר, הרב שטיינמן. זה האחרון הכריז במסעו לאירופה באביב 2007 (שערך עם האדמו"ר מגור, ר' יעקב אריה אלטר) כי "מקצוע זה רעל".¹⁵¹ הוא אף דחה תרומה גדולה של נדבן יהודי שביקש להקים מוסד להכשרה מקצועית לחרדים – מהלך שזכה להבלטה רבה בתקשורת החרדית.¹⁵² האם שינה את טעמו מתוך כוונה להתאים את עצמו לדרישות החוגים השמרניים יותר, או שמא מאז ומעולם סבר כך, וכל הציפיות שתלו בו בשלהי שנות התשעים היו רק מהרהורי לבם של כמה מתומכיו? קשה לדעת. מכל מקום, לנוכח עמדה זו התחרות לשעבר בין הרב אלישיב לרב שטיינמן כבר לא עניינה את כלל הציבור. את התמורות האמיתיות חוללו, בשקט ובסולידיות, האדמו"ר מבעלז וכמה אדמו"רים חסידים אחרים.

בדצמבר 2009 שבו והתאחדו שני המנהיגים הישישים למאבק משותף באינטרנט החרדי ופרסמו נגדו מכתב בעיתונות החרדית.¹⁵³ במשך שנים מנהלים גדולי התורה והחסידות, וכן מחנכים בדרגים נמוכים יותר, מאבק נמרץ ברשת

150 אבישי בן-חיים, "האדמו"ר מבעלז שולח את חסידיו ללמוד מקצוע", בחדרי חרדים, www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=217956&forum_id=771; 25.10.2002

151 המסע התקיים בין 30.4.2007 ל-4.5.2007. להתבטאותו בעניין ה"מקצוע": יאיר אטינגר, "כוח יהודי חדש", הארץ: www.haaretz.co.il/hasite/pages/ShArt.jhtml?itemNo=855512&contrassID=2&subContrassID=0&sbSubContrassID=0; עמדה דומה הוא הביע כבר בשנת 2003 (כעולה מן המקור שבהערה הבאה).

152 "הרב שטיינמן: לא לעבודה, לא ללימוד מקצוע", בחדרי חרדים, 20.6.2003; www.bhol.co.il/forum/topic.asp?topic_id=471650&forum_id=771

153 על המכתב ותהודתו: אבישי בן-חיים, "המלחמה הלא-קדושה על האינטרנט החרדי", www.nrg.co.il/online/1/ART1/992/685.html; 25.1.2009, nrg

האינטרנט בכללה ומציגים אותה כסכנה רוחנית וחינוכית. מאבק זה ידע עליות ומורדות, שכללו גם כמה פשרות טקטיות. אלא ש"מכתב הרבנים" לא עסק באינטרנט בכללו אלא ספציפית בפורומים החרדיים. החצים היו מכוונים בראש ובראשונה אל הפורום הפופולרי "בחדרי חרדים", ששימש (ומשמש) לא רק צינור מידע חם ותוסס אלא גם "כותל הדמוקרטיה" של החברה החרדית. בפורום זה מתפרצים עימותים חרדיים פנימיים, אך גם מתנהלים ויכוחים עם גולשים לא חרדים. בימים הראשונים שלאחר פרסום המכתב נראה היה שהחרם פועל ואתרי האינטרנט החרדיים איבדו הרבה מנפח הפעילות שלהם, אך בתוך זמן לא רב הם חזרו לתפוקתם הקודמת. כישלוננו של המאבק הזה היה ידוע מראש ועצם קיומו סדק עוד סדק בדימוי החרדי באשר ל"אמונת חכמים" גורפת. שני האישים היו שותפים לכישלון זה במידה שווה, והם חלקו אותו עם שותפים רבים אחרים.

אף שהיחסים בין הרב אלישיב לרב שטיינמן לא הגיעו לכדי עימות חזיתי, השניים מוסיפים גם כיום לעמוד זה מול זה בשאלות מסוימות. כך למשל, לקראת הבחירות של שנת 2009 נקלעו שני האישים למחלוקת בדבר איוש המקום השביעי ברשימת יהדות התורה לכנסת – הרב אלישיב רצה שנציגה השלישי של דגל התורה (הליטאית) יהיה הרב מנחם כרמל, ואילו הרב שטיינמן העדיף את ר' יעקב גוטרמן. לאחר משא ומתן בין שלוחיהם של שני האישים ויתר הרב שטיינמן, וכרמל הוצב במקום הנכסף. ההסכם עם אגודת ישראל (החסידיית) קבע שאם תקבל יהדות התורה שישה מנדטים, תתקיים רוטציה בין ח"כ מאיר פרוש לבין כרמל, אך מכיוון שהמפלגה זכתה רק בחמישה מנדטים – הסעיף לא בוצע. נראה שבסופו של דבר מוסיף הרב שטיינמן לקיים כעין מוקד כוח משני, המושך אליו נאמנים מסוגים שונים: קצתם כאלה שלמדו להעריכו בשל מעלותיו האישיות או פעילותו הציבורית, קצתם כאלה שנפגעו בדרך זו או אחרת מן הרב אלישיב או מן המעגל הקרוב אליו, וקצתם כאלה המבקשים לסתום את הגולל על מורשתו הבעייתית של הרב שך ורואים ברב שטיינמן מועמד מתאים לקידום מטרה זו.

סקירת שנות מנהיגותו של הרב אלישיב עד היום (ינואר 2010) מובילה למסקנה שהנושאים שבהם הוא התעניין באמת היו נושאים בעלי אופי הלכתי בעיקרו: דיינות, רבנות, גיור, שמיטה ונישואין – בנושאים אלה הוא היה מוביל, יוזם ופעיל; ואילו בנושאים אחרים – פוליטיים ואידאולוגיים – הוא הובל במידה

רבה על ידי מקורביו ועל ידי קבוצות לחץ אחרות. למרבה ההפתעה, בנושאים אלה הוא גילה רוח "ממלכתית" יחסית (בסטנדרטים החרדיים), דהיינו הוא לא התעניין רק בעולם החרדי, בתקציביו ובזכויותיו אלא בצביונה של הפרהסיה הכלל-ישראלית, גם אם הצביון הרצוי בעיניו נתפס מבחון כמנוגד לאינטרס הכלכלי או החברתי-ארצי. גם מאבקיו עם גורמים חרדיים אחרים, בעיקר חסידים, לא נעשו מתוך התנגדות רעיונית, אלא כחלק ממשחקי הכוח הרגילים בחברה החרדית, ולכן הם לא לבשו אופי יצרי וסוער אלא היו ענייניים בעיקרם. בשל אופיים הנקודתי, הלא עקרוני, החולף, לא יצרו מאבקים אלה משברים עמוקים או קרעים ארוכי טווח. מבחינת הרב אלישיב עצמו, דוקטרינת דעת תורה בשלב החמישי שלה לבשה אפוא אופי שמתקרב מעט לתפיסה הלא חרדית של תפקיד הרבנות: הרב עוסק בענייני ההלכה, וענייני הציבור מסורים בידי מי שמופקדים עליהם ומתמצאים בהם. כאמור, כל זה התבצע רק ברמה המעשית, אולם ברמה העקרונית עדיין זכו גם מהלכים אלה לגושפנקה של "פוסק הדור". גם תפיסתו הרעיונית של הרב אלישיב רחוקה מן הדוגמטיקה של ימי הרב שך. אמנם אין הוא נוטה לכתיבה אידאולוגית, אך במאמרים בוודים הוא מוסיף בסוף הדיון ההלכתי גם "מילי דאגדה" (דברי אגדה), ומעריציו אף פרסמו ספר בשם "דברי אגדה", המכיל את השיחות שרשם בעצמו מאז שנות החמישים.¹⁵⁴ בכל הטקסטים הללו מתבלטת העובדה שהרב אלישיב, בניגוד לקודמו ולעיתונות החרדית, איננו שם דגש רב על ערכי הציות ל"גדולי הדור" ("אמונת חכמים") ואף לא על "טהרת השקפה". הוא מתאונן על רמתו הירודה של הדור ומביע עמדות מרומזות בענייני השעה,¹⁵⁵ אך איננו שופך קיתונות לוחטים על החילונים, הציונים או ה"שמאל". עיקר דבריו מכוונים לערכים מסורתיים קונסנזואליים של שמירת מצוות ויראת שמים, עם לא מעט דגש על עניינים שבין אדם לחברו.

154 הרב יוסף שלום אלישיב, דברי אגדה, ירושלים: יפה נוף – י. פוזן, תשס"ה.

155 כך למשל, הוא מותח ביקורת על יעילותו של המשפט הפלילי החילוני, שבו דנים גנב גם על פי עד אחר (שם, עמ' קפ); הוא מאמץ כמוכנת מאליה את התפיסה הקובעת שסנגר כל חייל הלוחם בצבא צריך להיות אדם אחד הלומד ומתפלל ("אלף למטה ואלף למטה"), והיום אפילו יותר מכך ("פי עשר", בלשון הפלגה). הוא אף מוכיח את הדור על שלא נהג כך – ונראה שהביקורת מכוונת הן כלפי תלונות החילונים על אי-שירות החרדים בצבא הן כלפי החרדים, על שלא התחזקו די הצורך בלימוד תורה ובתפילה.

נושא מיוחד החביב עליו הוא החיוב להפיץ את אור התורה גם על הזולת. אמנם בשנות מנהיגותו לא מצאנו אצלו מאמץ רב לקרב חילונים לתורה ולמצוות או לחזק את תנועת התשובה, אך לא מן הנמנע שפעילותו להגברת הנוכחות ההלכתית בפרהסיה הישראלית נתפסת אצלו כמסייעת להפצה זו.

כפי שציינתי לעיל, הרב אלישיב עצמו איננו אוהב את הפעילות הציבורית. רוב מעייניו נתונים לדרך הגמרא שהוא לומד ולא להמולה הרוחשת סביבו. לפיכך הוא איננו יוזם יוזמות עצמאיות, אלא בעיקר מגיב ליוזמות של אחרים ומחווה עליהן את דעתו. במיוחד נכון הדבר לשנים האחרונות, עם התקרבותו אל גיל המאה. לעומתו, ה"טכנוקרט" המקיפים אותו הם אנשים מעשיים, ארציים, הבקיאים עד מאוד בהוויות הפוליטיקה ומאבקי הכוח. לכאורה הללו נועדו לשמש שליחים לביצוע ההוראות של דעת תורה, אך אין ספק שמרוכז בידיהם כוח רב וחלק גדול מן ההחלטות מתקבל על יסוד מהלכיהם. אף על פי שבציבור החרדי נשמעים לא מעט קולות אירוניים בנוגע למצב החדש, נראה שהם גורעים רק במידה מועטה מעוצמת סמכותו של הרב אלישיב, ובסך הכול הציבור ברובו מרוצה שהעניינים מתפקדים, ככלות הכול. והעניינים אכן מתפקדים: שורה של החלטות שקיבל הרב אלישיב באמצעות ה"מנגנון" הוסיפו ליוקרתו ולסמכותו ושמרו על כוחם של הליטאים.

שינוי זה בדגשים איננו נובע ממשנה סדורה המפרשת באופן אחר את מהותה של דעת תורה או את תפקידם של גדולי הדור, אלא בעיקר מאישיותו של הרב אלישיב. בד בבד מקרינה דרכו הציבורית תפיסה אחרת של התפקיד שהוא ממלא, כמעין "תאולוגיה שלא מדעת"¹⁵⁶ עיקרה של תפיסה סמויה זו הוא שאין צורך ואין תועלת בניסיון לכפות אידאולוגיה מרכזית אחת על הציבור החרדי כולו אלא שראוי לאפשר "גוונים בשחור", כלומר, להתיר לחוגים השונים ולמנהיגיהם

156 על מונח זה ועל פוריותו למחקר ההגות החרדית כתבתי בכמה מקומות: בנימין בראון, "החמרה: חמישה טיפוסים מן העת החדשה", בתוך: אריה ארעי (עורך), עייני הלכה ומשפט לכבוד פרופסור אהרן קירשנבאום, דיני ישראל כ-כא (תש"ס-תשס"א), תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, הפקולטה למשפטים, תשס"א, עמ' 125-126; הנ"ל, "אמונה בראש ואמונה בסוף: קוים לתפיסת האמונה של שלושה חוגים חרדיים במאה העשרים", אקדמות ד (שבט תשנ"ח), עמ' 31-32; הנ"ל, "רצון אמיתי או יצר רע: תפיסת החירות של שני חוגים חרדיים", הגות בחינוך היהודי א (תשנ"ט), עמ' 97-98.

לבחור להם סדרי עדיפויות משלהם בתוך גבולות הקונסנזוס החרדי. דרך זו, ברוחה הפרגמטית, מוכנה לא אחת להעלים עין מפשרות כאלו ואחרות הסוּטות מן הקו החרדי המרכזי, ובלבד שלא ייעשו "לכתחילה" וברוח עקרונית אלא רק "בדיעבד" ובצנעה; היא אף גורסת כי מנהיג הדור איננו חייב להיות מעורב במישרין בכל פרט של ה"שפיר ושיליא" הפוליטיים. הוא עצמו יכול לבחור לו את הנושאים המצדיקים בעיניו התערבות ישירה, ואין פגם בכך שעניינים החשובים בעיניו פחות יטופלו בידי דרגים נמוכים יותר הנהנים מאמונו.

האם יש בתמורה זו משום דמוקרטיזציה יחסית של דעת תורה? – אם הדגש הוא על המילה "יחסית", התשובה יכולה להיות חיובית, אך בכך אין רבותא גדולה, משום שאחרי עידן הרב שך כמעט כל קו אידאולוגי ראוי להיחשב דמוקרטי יותר. יתרה מזו: מלכתחילה לא היה מקום לצפות שהרב אלישיב יאמץ את האידאולוגיה של הרב שך כפי שהיא, שהרי האחרון עלה לגדולה כשהרב אלישיב היה כבר בגמלאות. הרב אלישיב מוסיף להנהיג את הציבור בדרך של גדולי העבר, שלא התערבו בפרטים. ההבדל נעוץ בכך שהעסקנים הפכו אותו ל"גדול" היחיד, והם מנהלים את פעילותם בשמו. אולם לגופו של עניין, שיטתו של הרב אלישיב מאפשרת לגלות גמישות רבה יותר כלפי צורכי הציבור והאזנה רבה יותר לרחשי לבו – ולו באמצעות מתווכים. עם זה היא רחוקה מאוד מלפתח מנגנונים מסודרים של השפעה ציבורית על המנהיג הרוחני. אולי אף ההפך הוא הנכון: סוללת ה"טכנוקרטים" המקיפה אותו משמשת חיץ בינו לבין ציבור מונהגו ומסננת את הפונים, כמו גם את המידע, המגיעים לפתחו. כפי שהצעת לעיל, יש כאן יותר בירוקרטיה מדמוקרטיה.

ואולם ייתכן שלמרות הכול ה"משטר" הטכנוקרטי מקרב את בעליו באופן כלשהו (ובניגוד לרצונם) לקראת משטר דמוקרטי יותר, ושוב – יחסית. הוא עושה זאת לכל הפחות בשני היבטים, הקשורים זה לזה קשר הדוק: ראשית, הוא עשוי לפוגג במידה מסוימת את ההילה הכריזמטית האופפת את המנהיג הרוחני; ושנית, הוא מקדם תהליכים של ביזור הסמכות והכרה בסמכויות שאינן נהנות מהילה כזאת. אם מגמות אלה ימשכו גם אל תוך השלב הבא בתולדותיה של דעת תורה, השלב שלאחר הרב אלישיב, ובוודאי אם יקצינו עוד יותר – נוכל לצפות לגילויי דמוקרטיזציה חלקית באופי המנהיגות החרדית וביישומיה המעשיים. אם גילויים אלה יתפתחו, תורגש תמורה לא רק בחברה החרדית עצמה אלא גם –

השלב החמישי: מנהיגותו של הרב אלישיב והטכנוקרטיזציה של דעת תורה

ואולי בעיקר – ביחסה אל החברה הישראלית בכללה ובמידת נכונותה להשתלב בה. עמדה דמוקרטית יותר תהיה מן הסתם פתוחה יותר לשילוב חרדים בשוק העבודה, להתגייסות למסגרות חרדיות בצבא ואולי גם להתייחסות סובלנית יותר כלפי החרדים ה"מודרנים". ואולם בדרכו של מסלול ההתפתחות המקדם את המשכתו או העצמתו של קו זה עלולים להתייצב כוחות אחרים, שיעכבו אותה או אף יסיגוה לאחור. ראוי אפוא לנסות ולהסתכן בעריכת מאזן סיכוייה של הדמוקרטיזציה החלקית בדור הבא של החברה החרדית בישראל.

לקראת השלב השישי: האם צפויה דמוקרטיזציה חלקית של דעת תורה?

נוכל אפוא לסכם כי לשלב החמישי בתולדותיה של דעת תורה – שלב מנהיגותו של הרב אלישיב – המאפיינים האלה: (א) נטישת חזון המונופוליציה של דעת תורה המבוססת על יסודות "ההשקפה הטהורה" של גדול הדור האחד והיחיד ואימוץ אווירה של "חזרה לשגרה"; (ב) מעורבות מוגבלת בעניינים ציבוריים מצד המנהיג הרוחני עצמו והותרת עיקר העבודה בתחומי העשייה הפוליטית ל"טכנוקרטים" הכפופים לו; (ג) שמרנות בכל הנוגע לקביעת דרכה של החברה החרדית, אך מנגד – (ד) גישה פרגמטית, לרוב מאופקת, באשר למאבקים הן הפנים-חרדיים הן בזירה החיצונית; (ה) רגישות רבה יחסית לצביונה היהודי (ובעיקר ההלכתי) של הפרהסיה הישראלית.

השלב החמישי בתולדותיה של דעת תורה, שלב הטכנוקרטיזציה, הוא במידה רבה נסיגה בעוצמה הרעיונית של הדוקטרינה, גם אם מבחינה חברתית מעשית היא עדיין חיה ובוועטת. כיום נראה שחרדים רבים – וגם אם אין מדובר ברוב, בכל זאת מדובר ב"מיעוט המצוי" – שוב אינם מציינים להוראות גדולי הדור מתוך אמונה ש"שכינה שורה במעשה ידיהם" וש"רוח הקודש שרתה בחבורתם" (כדברי הרב דסלר),¹⁵⁷ אלא מתוך גישה הגורסת שהעיקר ש"העניינים מתפקדים". השאלה הנשאלת היא עד כמה תתמיד גישה זו גם בדור הבא – בימי יורשו של הרב אלישיב.

שאלה זו תלויה כמובן בשני הצדדים: הן ב"גדול" שייבחר הן בציבור שיונהג על ידיו. אשר ל"גדול" – זהותו עדיין איננה ברורה כל עיקר, ולא נראה שהרב אלישיב מטפח לעצמו יורש. שמות של מועמדים עולים מדי פעם ב"בורסת השמות" של הליטאים, כגון ר' חיים קנייבסקי, ר' שמואל אוירבך או ר' נסים קרליץ,¹⁵⁸ אך כנגון אלה יש תמיד מקום להפתעות. סביר להניח שהרב

157 לעיל ליד הערה 7.

158 מתוך השלושה הרב קנייבסקי מוכר מעט יותר לעיתונות החילונית. למשל, חיים לוינסון, "רב השפעה", ידיעות אחרונות, מוסף 24 שעות, 18.3.2007.

לקראת השלב השישי: האם צפויה דמוקרטיזציה חלקית של דעת תורה?

קנייבסקי, שסיכוייו להיבחר ל"גדול" יחיד אינם גבוהים, יהיה קרוב יותר לטיפוס המתרחק מן ה"שפיר והשיליא" של העסקנות הציבורית וישאיר את הבמה בעיקר למקורבים ולאנשי חצר; לעומתו, הרב אורבך, שכיום נחשב מועמד מוביל, יהיה בלי ספק מנהיג פעיל וריכוזי שלא יניח לאחרים להפעילו; הרב קרליץ יהיה גם הוא קרוב יותר לטיפוס זה של מנהיג רוחני, אם כי כנראה במידה פחותה. אך כאמור לא מן הנמנע שביום פקודה יעלו שמות נוספים, צפויים פחות. תאורטית ייתכן שלאחר פטירתו של הרב אלישיב תשוב ותעלה האפשרות של הנהגה לא ריכוזית, בראשות שניים או שלושה אישים, אך להערכתי הסיכויים לכך קלושים. אשר על כן, ההסתברות להתפתחות דמוקרטיזציה יחסית של ההנהגה החרדית באמצעות ביזור כלשהו של הסמכות קטנה ביותר. לכל היותר תהיה תקופה כזאת בזמן בין השמשות שבין פטירת המנהיג הישן (הרב אלישיב) להתבססות מעמדו של המנהיג החדש (יהיה אשר יהיה), אך כנראה לא מעבר לכך. גם המנהיג החדש ייתפס, מן הסתם, כמייצג דעת תורה וכבעל סמכות מוחלטת.

ואולם השאלה המעניינת יותר היא דווקא באשר לציבור. האם הציבור החרדי-ליטאי, שלפי המחקר הסוציולוגי עבר ועובר תהליך של "ישראלזציה"¹⁵⁹, התאהב במצב החדש שבו אין כמעט תכתיבתי "השקפה" וההחלטות מתקבלות בפועל על בסיס פרגמטי על ידי אנשים המצויים עמוק בענייני העולם הזה, או שמא יבקש לשוב ולחדש את המנהיגות הרוחנית של גדולי הדור המורמים מעם? האם יבקש לו הציבור הליטאי סוג מנהיגות שונה, דמוקרטי יותר, שבו "גדול הדור" יהיה מעורב יותר עם הציבור החרדי הרחב? – גם התשובה על שאלה זו קשורה במשתנים רבים, אך באופן כללי וגם ניתן לשער כי המנהיגות החרדית לא תחזור עוד לתקופה של "ההשקפה הבהירה". יתר על כן, יש מקום להניח כי מערכת השיקולים של ההנהגה תוסיף להתנהל שלא על פי משנה רעיונית סדורה. הדברים אינם יוצאים מכלל השערה, אך דומה שיש כמה סיבות לקבל אותה כבעלת סבירות גבוהה למדי. ראויות לציון שתי סיבות עיקריות: הראשונה, נזקי תקופת הרב שך; והשנייה, תום עידן האידאולוגיות בעולם הגדול ככלל ובעולם היהודי והישראלי בפרט. ארחיב מעט על כל אחת מהן.

159 את המונח טבע קימי קפלן בספרו בסוד השיח החרדי, ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, תשס"ז, בעיקר בעמ' 245-261. קפלן מונה שורה של היבטים שבהם מתבטא תהליך זה: לשוניים, כלכליים-צרכניים, תקשורתיים, פוליטיים ועוד.

אכן, במיתולוגיה החרדית נחשבת תקופת הרב שך לתקופת הזוהר של דעת תורה ולימים שבהם הגיעה ההשפעה החרדית לשיאים חסרי תקדים. הרב שך עצמו נחשב למנהיג גדול ונערץ, אך דומה שבאינטואיציות העמוקות (הלא מוצהרות ולעתים הלא מודעות) של חרדים רבים שחיו באותה תקופה ימי הנהגתו נחרתו כזמנים חסרי מנוח ובמידה רבה לא נעימים. על פי רוב רווחה אז הרגשה של מחלוקת וסכסוכים מכל צד ועבר. הפצעים שנבעו בגוף החברה החרדית באותם הימים הגלירו אמנם במהירות רבה יחסית, אך צלקותיהם עדיין ניכרות, ודומה שאיש אינו מעוניין לחזור ולפתחם.

מעבר לכך, החברה החרדית כבר איננה נזקקת להעמיד "השקפה בהירה", מאחר שגם בתרבות שנגדה היא נאבקת התמעט השיח האידאולוגי. יש לזכור כי ה"השקפה" החרדית היא לכל הפחות בחלקה יצירה בעלת אופי תגובתי. החרדים אינם רואים ערך ביצירת הגות, וכתבתם בתחום זה נוצרת בעיקר בשל צורכי המגננה אל מול הכוחות המאיימים בעיניהם על היהדות. בעשורים האחרונים נראה שצרכים אלה לא חייבו התמודדות רעיונית של ממש. בחברה הישראלית לא קמו בעשורים האחרונים אידאולוגים בולטים ומאתגרים, לא בשמאל ולא בימין, וגם השיח הפוליטי – ובכלל זה בשאלות הנוגעות של שלום וביטחון – מתנהל בעיקרו ברובד המעשי. לא בכדי ניהל הרב שך את פולמוסיו הרעיוניים אל מול רוחות הרפאים של ההשכלה ושל אבות הציונות מסוף המאה התשע עשרה ומראשית המאה העשרים, שבהם ראה יריבים אידאולוגים,¹⁶⁰ ובמקצת נגד ה"שמאלנים" של היום, שבהם ראה מייצגי אידאולוגיה חילונית-הומניסטית המקדשת את הדמוקרטיה ואת זכויות הפרט.¹⁶¹ אולם רוח אנכרוניסטית זו איננה מאפיינת את יורשיו, שכבר היטיבו להבין את חוסר התועלת שבה מבחינת האינטרסים החינוכיים של היהדות החרדית.¹⁶² עוד בימיו של הרב שך היו (בעיקר בקרב יריביו, כמובן) מי שציטטו בפרפרזה מבודחת את אמרתו של רש"י:

160 אהרן רוז, "המתמיד" – גירסת אלפיים, "ארץ אחרת" 47 (תשרי תשס"ט), עמ' 24–25.

161 עמדתי על כך במאמרי הנזכר לעיל (הערה 26).

162 גישה זו עולה יפה מריאיון שערכתי עם אריה דרעי בשנת 2009. כמובן, אין להוציא מכלל אפשרות שהערכתיו של דרעי משקפות את משאלותיו, אך נראה שיש בהן גם קריאה מפוכחת של המציאות.

לקראת השלב השישי: האם צפויה דמוקרטיזציה חלקית של דעת תורה?

”כל השקפה שבמקרא – לרעה”¹⁶³ והרי הדברים קל וחומר בעידן שלאחריו. ואכן קשה לראות כרגע בציבור החרדי אישיות משפיעה כלשהי – אפילו לא כזו שאיננה בעמדת מנהיגות – המפתחת יצירה רעיונית בעלת תהודה. כאשר הציבור איננו מגלה היוקקות ליצירה רעיונית, ההנהגה איננה יוצרת אותה. על כך יש להוסיף גם כי בחברה החרדית של העשורים האחרונים, ובעיקר במגזר הליטאי, הולכת ומתפתחת שכבה צעירה ברובה בעלת רוח ביקורתית, לעתים אף צינית. תופעה זו מתרחשת במידה רבה בשל הפער בין עולם הישיבה לבין העולם ש”בחוץ”. הישיבה משדרת לצעיר החרדי מסרים תובעניים ביותר של התמדה בלתי פוסקת בלימוד התורה, תיקון המידות ויראת שמים, ובד בבד גם בוז להבלי העולם הזה. ואולם האברך הצעיר שזה עתה נישא אינו יכול להתחמק מן ההתמודדות היום-יומית עם אותו עולם. הפער בין שני העולמות מביא לדיסוננס שקשה מאוד ליישבו. צעירים בעלי אמונה עזה ו”מסירות נפש” מפתחים בעקבותיו תחושות אשם וייסורי מצפון, ואילו צעירים בעלי תביעות עצמיות נמוכות יותר מגשרים עליו באמצעות מודעות לחוסר היכולת להגשים את האידאלים מרחיקי הלכת שעליהם גדלו. כאמור, הרגשה זו מביאה לא אחת לציניות כלפי הערכים הנעלים הללו וכלפי המערכת שגידלה אותם עליהם. חלק מבני הישיבות מפתחים רוח ביקורתית עוד בין כותלי הישיבה, ואילו אחרים מפתחים אותה רק כשהם חווים בפועל את הלם המעבר עם נישואיהם. השאלה מדוע מוסיפים צעירים אלה לדבוק במסגרת החרדית מתבקשת מאליה, אך לא זה המקום לדון בה. בפועל, עובדה היא שרבים מהם מוסיפים לנהל אורח חיים חרדי ולגדל את ילדיהם על אותם ערכים עצמם, שעה שבלבם פנימה שוב אין לערכים אלה אחיזה של ממש. המדיום שבו מוצאים צעירים אלה את ביטויים האינטנסיבי הוא האינטרנט.¹⁶⁴ היקף הגילויים של רגשות אלה באתרים החרדיים ברשת מפתיע לעתים, ואולי אף מדהים. אם יגברו מגמות אלה, סביר להניח

163 רש”י לבראשית יח, טז. זוהי פרפרזה בלבד, שהרי רש”י עצמו איננו מתייחס למונח “השקפה” במונחה המודרני, אלא רק קובע כי הפועל “השקף” מציין במקרא על פי רוב פעולה שיש לה אופי שלילי, ובהקשר זה הוא אומר: “כל השקפה שבמקרא – לרעה, חוץ מ’השקפה ממעון קדש’ (דברים כו, טו).”

164 אהרן רוז, “האם אנו חווים באביב של פראג בחברה החרדית?”, ארץ אחרת 41 (אלול תשס”ו-חשוון תשס”ח), עמ’ 38-49.

שבניין ה"השקפה" יתערער עוד יותר. נראה שנוכחותם באינטרנט יוצרת דימוי מוטעה באשר לכוחם המספרי, ובפועל הם עדיין מהווים מיעוט בטל למדי מבחינה כמותית. עם זאת, תופעות כמו מפלגת "טוב" בביתר עילית מסמנות את תחילת "היציאה מן הארון" של החרדים ה"מודרנים" אל המרחב הציבורי. האם יביא השלב הבא בכנפיו גם שינוי מבני באופייה של המנהיגות החרדית? – כאן התשובה מורכבת יותר. ככל שיעטף "מעתיק השמועה"¹⁶⁵ הבא בשכבה עבה יותר של "טכנוקרטים", כך תגדל התחרות על ההשפעה עליו ויגברו מאבקי הכוח סביבו, והמנהיגות החרדית, בייחוד אליטת המשנה, תצטרך לתת את דעתה על שאלת בנייתו של מנגנון מסודר לקבלת ההחלטות. ואמנם, ממשל טכנוקרטי הוא לעתים קרובות המבוא לכינונה של בירוקרטיה, שהיא, מצדה, אחד התנאים לביסוסה של דמוקרטיה מודרנית (על פי מקס ובר, לכל הפחות). אולם החברה החרדית איננה רואה בדמוקרטיה אידאל, ויותר מכך – היא חברה שהווייתה התרבותית רחוקה ביותר מרוח של סדר וארגון שיטתיים. לפיכך הדעת נוטה לכך שמנגנון מסודר שכזה לא ייווצר בעתיד הנראה לעין. במקום זה ייתכן שתשוב ותעלה האפשרות של הנהגה רוחנית מבוזרת יותר, שבה לצד "גדול הדור" ניצבים רבנים בולטים נוספים, או של הנהגה שבה יגדל כוחם של הפוליטיקאים על חשבון כוחו של המנהיג הרוחני. אכן, בתקופה שבה למנהיג יחיד קשה לרכוש את ההילה המיתולוגית שהייתה למנהיגי העבר, הן בשל אמצעי התקשורת הן בשל לקחי התקופות הקודמות, מנהיגות שכזו יכולה אולי להשיב משהו ממנה. נראה שהליטאים לא יוותרו על דמות אחת מרכזית של "מעתיק השמועה", אך יוכלו להקיף אותה בקבוצה של אישים תורניים שתשדר יוקרה ציבורית רבה יותר ודרגת אמינות גבוהה יותר מקבוצת העסקנים ואנשי החצר של עידן הרב אלישיב. ברם, ספק אם תפתח מנהיגות שכזו, שכן, כפי שציינתי לעיל, הדבר תלוי במקבילית הכוחות שבין ה"גדולים" עצמם ובין הציבור שאותו הם מנהיגים. האם הגישה הפרגמטית, הצפויה לאפיין את המנהיגות החרדית גם בשלבים הבאים, תוליד נכונות לפשרות? האם, למשל, היא תאפשר במידה רבה יותר (ואולי אף תעודד) את יציאתם של אברכים חרדים לשוק העבודה? האם היא תגלה פתיחות רבה יותר למסגרות ישיבתיות שיש בהן גם לימודי חול? האם

165 דנתי במונח זה ובמקורותיו לעיל, בעמ' 43.

לקראת השלב השישי: האם צפויה דמוקרטיזציה חלקית של דעת תורה?

היא תתייחס במידה רבה יותר של חיוב אל הנח"ל החרדי או אל מסגרות דומות של שירות חרדים בצבא? האם היא תגלה פתיחות רבה יותר למסלולים "קרייריסטיים" של הנשים החרדיות? להערכתני, התשובה לכל אלה חיובית, וכל זאת בכפוף לכך שהפשרות ייעשו, כדרכה של החברה החרדית, בהדרגה ובמתינות, וחשוב לא פחות – ללא הכרזות אידאולוגיות אלא כמעין "הוראת שעה" מאולצת, או – בטרמינולוגיה החרדית (ההלכתית במקורה) – "בדיעבד" ולא "לכתחילה".

החברה החרדית נאמנה לאתוס שמרני מובהק, ושאיפות לשינוי מנימוקים ערכיים נתפסים בה כביטויים להשפעות זרות ("דעות כוזבות"). הדרך שבה צעד הרבי מבעלז בהתרת מכוני ההכשרה לאברכים יכולה בהחלט לשמש דוגמה לתקדים מוצלח, והאופי השקט והפסיבי שבו התייחס הרב אלישיב לשינוי יכול לשמש ראיה להצלחתה. בין כך ובין כך, יש סבירות רבה שהשלב הבא בתולדותיה של המנהיגות הליטאית לא יהיה כקודמו. צומתי הדרכים שהחברה החרדית עומדת לפנייהם כעת, דווקא לנוכח גידולה המספרי וקשייה הכלכליים, יחייבו לא רק גישה אחרת של המנהיג אלא גם תפיסה אחרת של דרך ההנהגה, וממילא גלגול חדש – מוצהר או לא מוצהר – של דוקטרינת דעת תורה.

ראו אור לאחרונה בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה

2011

- אירועי אוקטובר 2000: האם כובר עקרון השוויון לפני החוק?, לינא סאבא, בהנחיית מרדכי קרמניצר, מחקר מדיניות 86.
- כבוד האדם כדרך חוקתי עליון ומוחלט במשפט הגרמני – האם גם בישראל?, מרדכי קרמניצר, מיכל קרמר, מחקר מדיניות 85.
- מילים מטרידות: סוגיות בהטרדה מינית מילולית, ליאת לבנון (עורכת).
- ממלכתיות ישראלית, אבי בראלי, ניר קידר, מחקר מדיניות 87.
- מרכז תנועת חרות והמזרחים, 1965–1977: משותפות אדנותית לשותפות תחרותית, אורי כהן, נסים ליאון, מחקר מדיניות 88.

2010

- אלוהים, מדינה, טבע, אדם: הנס קלזן על תאולוגיה פוליטית ומשפט טבעי, יצחק אנגלרד (עורך ומתרגם).
- הבחירות בישראל – 2009, אשר אריאן, מיכל שמיר (עורכים) (קיים גם באנגלית).
- היועץ המשפטי לממשלה והתביעה הכללית – פיצול מוסדי?, גד ברזילי, מחקר מדיניות 84.
- חברה אזרחית ומגזר שלישי בישראל, פורום קיסריה ה-18, יוני 2010, ניסן לימור (ראש הצוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).
- מדד הדמוקרטיה הישראלית 2010: ערכים דמוקרטיים בישראל הלכה למעשה, אשר אריאן, תמר הרמן, יובל לבל, מיכאל פיליפוב, הילה צבן, אנה קנפלמן (פרסומי מרכז גוטמן) (קיים גם באנגלית).
- מדיניות המקרו בישראל לנוכח היציאה מן המשבר הכלכלי, פורום קיסריה ה-18, יוני 2010, נתן זוסמן (ראש הצוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).
- מחשבות על דמוקרטיה יהודית, בני פורת (עורך), בשיתוף אביעזר רביצקי (בשיתוף עם הוצאת עם עובד).
- מיעוטים במדינה יהודית: היבטים הלכתיים, אליעזר חדר, בהנחיית ירידיה צ' שטרן, מחקר מדיניות 80.

ראו אור לאחרונה בהוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה

מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית, יאיר שלג.
ערכאות של גויים במדינת היהודים, יצחק ברנד, בהנחיית ידידיה צ' שטרן, מחקר מדיניות 83.
צדק שלי, צדק שלך: צדק בין תרבויות, ידידיה צ' שטרן (עורך) (בשיתוף עם מרכז זלמן שזר).

שוק העבודה בישראל לנוכח האתגרים בעתיד: הערכים אזרחי ישראל; חרדים; עובדים זרים, פורום קיסריה ה-18, יוני 2010, ראובן גרונאו (ראש המושב), יוסף ג'בארין (ראש צוות), יוסי תמיר (ראש צוות), צבי אקשטיין (ראש צוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).

שיטות לבחירת בתי נבחרים דמוקרטיים, ניר אטמור, בהנחיית אשר אריאן, מחקר מדיניות 82.

2009

גודלה הרצוי של הממשלה – בין כלכלה לפוליטיקה, פורום קיסריה ה-17: יולי 2009, יוסף זעירא (ראש הצוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).
ההתמודדות המשפטית בישראל עם תופעת מימון הטרור, גיל-עד נועם, בהנחיית יובל שני, מחקר מדיניות 79.

הכלכלה הפוליטית של הרשויות המקומיות, אבי בן בסט, מומי דהן (עורכים).
המדיניות המקרו-כלכלית בזמן משבר כלכלי, פורום קיסריה ה-17, יולי 2009, ערן ישיב (ראש הצוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).
הרגולציה של שירותי התקשורת האלקטרונית בישראל: הצורך בהקמת רשות תקשורת, יזהר טל, דינה עבריי-עומר, מחקר מדיניות 76.

השימוש בעקרון המידתיות במשפט הבינ-לאומי, יובל שני, מחקר מדיניות 75.
להמציא מחדש את הדמוקרטיה הישראלית: תכנית לתיקון המשילות בישראל, אריק כרמון (קיים גם באנגלית).

מבט ביקורתי על ביקורת המדינה, מיכל טמיר, בהנחיית מרדכי קרמניצר, מחקר מדיניות 81.
מדד הדמוקרטיה הישראלית 2009: עשרים שנה לעלייה מברית המועצות, אשר אריאן, מיכאל פיליפוב, אנה קנפלמן (פרסומי מרכז גוטמן) (קיים גם באנגלית).

ניגוד עניינים במרחב הציבורי: משפט, תרבות, אתיקה, פוליטיקה, דפנה ברק-ארוז, דורון נבות, מרדכי קרמניצר (עורכים) (בשיתוף עם הוצאת נבו).

עתידו של מנוע הצמיחה הישראלי: חזרה להובלה של תעשיות עתירות ידע ולחדשנות מדעית-טכנולוגית, פורום קיסריה ה-17, יולי 2009, ארנון בנטור (ראש הצוות), דוד ברודט (המנהל האקדמי של הפורום) (פרסום מקוון).

פיקוח הכנסת על הממשלה: תמונת מצב והצעה לרפורמה, חן פרידברג, ראובן חזן, מחקר מדיניות 77.

פנים: כתב עת לתרבות, חברה וחינוך: עיתונות 2010 – לאן עכשיו?, רוביק רוזנטל, עוזי בנוזמן, שוקי טאוסגי (עורכים) (בשיתוף עם "העין השביעית").

זה"ל כמנוף לפיתוח הנגב: סיכויים וסיכונים, ברוך נבו, נטלי דודי צלר (פרויקט צבא-חברה) (פרסום מקוון).

ריכוזיות השליטה בישראל: היבטים משפטיים, אסף חמדני, מחקר מדיניות 78.

תכלית החברה העסקית, ידידיה צ' שטרן (בשיתוף עם הוצאת אוניברסיטת בראילן וההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין).

position, is likely to establish a different pattern of leadership. But it is hard to imagine a situation in which haredi society would be willing to go back to the days of “pure *hashkafa*” of the Rabbi Shach school. Hence, it seems that in the end one leader will be chosen who will also inherit, to one degree or another, the rule of the technocrats along with the relative weakness of the leadership. The growing openness of haredi society will be stronger than him, and it is a process unlikely to stop. The greater these changes, the more pragmatic and removed from *hashkafa* the religious authority sought by haredi society will be. Thus, *Da'at Torah* will not become democratic, but it will be less authoritative than in the past. This change as well will take place as a result not of ideological awareness but of social weakness.

on issuing halakhic rulings and studying Talmud. The practical work is carried out for him by the “attendants” surrounding him, who exert great influence on his decisions. It is therefore possible to view the period of his leadership – the fifth stage in the evolution of *Da'at Torah* – as the technocratization of the doctrine. Rabbi Eliashiv’s pragmatic, non-ideological approach has enabled him to silently accept the “opening-up” of haredi society in several areas during the past decade, for example, professional training and job acquisition for married yeshiva students, and vocational and military service programs under army auspices.

The rule of the “technocrats” would seem to denote a transition from quasi-charismatic authority to a quasi-bureaucratic regime. Does this transition reflect the fading of the aura surrounding the great rabbis of the generation? And if so, is this process paving the way for a more democratic form of authority? Even if the probability of the haredi leadership being chosen by the public is nil, will a more decentralized, perhaps collective, leadership emerge in the next stage of the *Da'at Torah* doctrine? Will it be more favorably disposed to the forces in the field that are leading the way toward change?

There is no question that the charismatic leadership of Rabbi Shach’s era is a thing of the past. Already today, many haredim, in particular the young, know that in truth it is not the *gdol ha-dor* who decides; but this does not appear to disturb them as long as “things run smoothly.” Apparently, however, the Lithuanian community would still prefer a centralized leadership, with the possible exception of the interim period between the death of Rabbi Eliashiv and the consolidation of the status of his successor. The names that come up most often as possible candidates are those of Rabbi Hayim Kanievsky (whose chances are slim), Rabbi Nissim Karelitz, and Rabbi Shmuel Auerbach. Each of them, if they win the exalted

The leading Torah scholars of the Lithuanian community derive their authority from the doctrine of *Da'at Torah*, which empowers them to decide also public and private questions unrelated to halakha (Jewish religious law). Since its early formulations at the beginning of the twentieth century, a number of changes have taken place in the substance and application of this doctrine. A review and analysis of these changes can contribute to understanding the dynamic of the Lithuanian haredi leadership and the ways that it has evolved.

The first three stages of *Da'at Torah* gradually increased its scope: From a concept emphasizing the greatness of Torah, it became a model that emphasized the greatness of the authorities who interpreted the Torah, and from there, a demand to “observe to do according to all that they inform thee” (Deut. 17, 10). The doctrine reached its height in the fourth stage, under the leadership of Rabbi Elazar Menahem Mann Shach (1898–2001). During this period, the influence of the haredi leadership extended far beyond the boundaries of the community, reaching deep into general Israeli politics. For the first time, Rabbi Shach called for the monopolization of *Da'at Torah* so that it expressed the “pure *hashkafa*” – namely, his own. In the name of this position, he entered into battle with virtually every sector of haredi society.

After more than two decades of leadership, Rabbi Shach stepped down in the mid-1990s, leaving behind both weakened haredi leaders and ruptures that were hard to mend. It appeared as though the Lithuanian community would be headed by two leaders – Rabbi Yosef Shalom Eliashiv (born in 1910) and Rabbi Aharon Leib Steinman (born in 1914). Ultimately, the leadership of Rabbi Eliashiv triumphed, and he continues to lead the community as of late 2010, at the age of 100.

Rabbi Eliashiv is not a man of *hashkafa*, and his primary focus is

Toward Democratization in the Haredi Leadership?

**The Doctrine of *Da'at Torah*
at the Turn of the Twentieth and Twenty-First Centuries**

Benjamin Brown

Abstract

What will the leadership of the Lithuanian stream of ultra-Orthodox Jewry be like in the next generation? Will it retain its centralized-authoritarian nature? Or will it look to leadership models that are decentralized and perhaps more democratic? These questions should be of interest also to the non-Lithuanian, and even to those who are not part of haredi society. The *gdol ha-dor* (leading rabbinic scholar of the generation) of the Lithuanian stream is highly respected in haredi society, particularly in matters of policy and “*hashkafa*” (ideology). In the next generation, he will be confronted with several major issues, first and foremost the integration of yeshiva students into military service (or a civilian alternative) and of married yeshiva students into the labor market. As the power of the haredim in Israeli society has grown, so has the importance of these questions – and of those who will decide them.

* Translated by Karen Gold

Text Editors (Hebrew): Tamar Shaked, Anat Bernstein

Typesetting: Nadav Shtechman

Printed by Art Plus, Jerusalem

ISBN 978-965-519-087-8

No portion of this book may be reproduced, copied, photographed, recorded, translated, stored in a database, broadcast, or transmitted in any form or by any means, electronic, optic, mechanical, or otherwise. Commercial use in any form of the material contained in this book without the express permission in writing of the publisher is strictly forbidden.

To order books and policy papers published by The Israel Democracy Institute:

Tel: 1-800-20-2222, (972)-2-530-0800; Fax: (972)-2-530-0867

e-mail: orders@idi.org.il; website: www.idi.org.il

The Israel Democracy Institute, P.O.B. 4482, Jerusalem 91044

Copyright © 2011 by The Israel Democracy Institute (R. A.)

Printed in Israel

The Israel Democracy Institute is the recipient of the 2009 Israel Prize for Lifetime Achievement – Special Contribution to Society and State.

All policy papers and a selected chapter of every book may be downloaded for free at www.idi.org.il

The statements published in the policy papers do not necessarily reflect the position of the Israel Democracy Institute.

Toward Democratization in the Haredi Leadership?

**The Doctrine of *Da'at Torah*
at the Turn of the Twentieth and Twenty-First Centuries**

Benjamin Brown

Policy Paper 89

Jerusalem, April 2011

